

DÁNIEL ANNA

ÍGY ÉLT TÜRRE ISTVÁN

TARTALOM

EGY FIÚ ELINDUL...

THIER PISTÁBÓL TÜRRE ISTVÁN LESZ
MAZZINI ÉS GARIBALDI
SZICÍLIÁBAN KEZDŐDÖTT
A BUFFALO-HÍD
TÜRRE EZREDES
EMIGRÁNSOK KÖZT
MIT AKAR PIEMONT?
ISMÉT HALÁLRA ÍTÉLVE
SZERENCSES ÉMBER
EGY MERÉNYLET ÉS A KÖVETKEZMÉNYEI
A „KIS NAPÓLEON”

A RETTENTHETETLEN MAGYAR

GARIBALDI OLDALÁN
VILLA FRANCA UTÁN
AZ EZREKKEL
MARSALÁTÓL PALERMÓIG
GYŐZELEM ÉS VISZÁLYOK
NÁPOLY VÁROS ÉS TARTOMÁNY KATONAI KORMÁNYZÓJA
„TÜRRE PISTA MEG PUSKÁT...”
A NÁPOLYI PALOTÁBAN
AZ OKTÓBERI DIPLOMA
A LEFOGLALT HAJÓK

A HATALMASOK OLDALÁN

ROKONSÁG A BONAPARTE CSALÁDDAL
MÁS IRÁNYBAN
A VASKANCELLÁR

ÉPÍTŐMUNKA ÉS POLITIKA

ÚJRA MAGYARORSZÁGON
KÉT CSÁSZÁRRAL TÁRGYAL
A MEGHAMISÍTOTT SÜRGÖNY ÉS KÖVETKEZMÉNYEI
TÖRJÜNK ELŐRE!
A PANAMA-SZOROS ÉS A PANAMA
A KORINTHOSZI-CSATORNA

AZ UTOLSÓ ESZTENDŐK

MIÉRT LETT A SZABADSÁGHŐSBŐL BÉKEHARCOS?
A SZABADKÖMŰVES
JÓKAI ÉS TÜRRE
AZ UTOLSÓ ÉVEK

EGY FIÚ ELINDUL...

THIER PISTÁBÓL TÜRRE ISTVÁN LESZ

1842-ben néhai Thier Jakab bajai vaskereskedő tizenhat esztendő fia, hét testvér közt az ötödik, felcsapott katonának. A nyughatatlan kamasz apja halála után hátat fordított az iskolának, lakatosinas lett, de ott sem volt maradása, elszegődött egy malomba, majd kőművesmester mellett keverte a maltert, hordta a téglát, és sorsa fordulásáról ábrándozott. A hadsereg! Ha ott kitünteti magát, talán még kapitányságig is felviheti. Próbálkozott is egyszer a katonaságnál, de a verbunkos őrmester elküldte a hosszúra nyúlt, cingár legénykét. Másodszori jelentkezése sikerült.

Özvegy Thiernének sejtelve sem volt róla, hogy fia mit forgat a fejében, de hogy egyezett volna bele, hogy elszegődjék a keservesen hosszú katonai szolgálatra, hiszen a gyalogos tíz évre, a huszár tizenkettőre kötelezte el magát a foglalóval.

Thier közlegény a pécsi gyalogezredhez került, de anyja nem nyugodott bele a fiú döntésébe. Az elszegődött katonát pénzzel ki lehetett váltani, Thierné vejét menesztette Pécsre, s az leszurkolta a váltságot az újoncért. Pistát hazavitte, de a legény makacs elhatározással csakhamar visszatért ezredéhez.

Harctéri vitézkedésre jó ideig nem nyílik alkalom. A leigázott nemzetekből és népekből összetakolt Ausztria az ütődött uralkodó, V. Ferdinánd és nagy hatalmú kancellárja, Metternich herceg alatt háborúmentes éveket él át. Az óriási birodalmat - Magyarországon kívül a cseh királyság, lengyel és délszláv területek, Itáliában a Lombard-Velencei Királyság tartoznak hozzá - a Bécsből irányított elnyomó hatalom tartja össze csapataival, hivatalnokaival, csendőreivel, titkosrendőreivel és besúgóival.

A kemény katonai fegyelemben Thier közlegényhez, majd káplárhoz, hamarosan őrmesterhez eljut egy-egy jelentős hír, valamennyi a közelgő nagy változás előjele. Az országgyűlésen követek sürgetik az örökváltság törvénybe iktatását, vagyis hogy a jobbágyok fizetség ellenében szabadulhassanak a jobbágyi kötelekekből, felszólalások követelik a nem nemesek hivatalviselési jogát. Kossuth Lajos lapjában, a Pesti Hírlapban széles körű reformokért emel szót, és Iparegyletet szervez a hazai ipar fejlesztésére.

A nemzeti öntudat egyre erősebben forr össze a szabadságvágygal és a nép felemelésére irányuló törekvésekkel.

A fiatal katona mégis olasz földön döbben rá, hogy neki hol a helye a szabadság és haladás küzdelmében az elnyomórító reakcióval szemben. 1846-ban csapatával Lombardiába vezénylik. Ekkor már Türr Istvánnak hívják, alighanem magyar voltának hangoztatására változtatta meg nevét. A felnyurgult fiúból szép szál férfi lett, és hadnagyi rangig vitte.

MAZZINI ÉS GARIBALDI

Napóleon bukása után az olasz föld sorsáról idegen hatalmak döntöttek a bécsi kongresszuson. „Olaszország csupán földrajzi fogalom” - jelentette ki Metternich herceg. Északon a Lombard-Velencei Királyságot Ausztriának osztották. Szomszédságában a Szárd Királyság, amelyet Piemontnak is neveztek, uralkodói az olasz Savoyai-dinasztiából kerültek ki. Ez az

ország lesz majd a Itália egyesítése előtt nemzeti és szabadságmozgalom központja. A két királyságtól délre négy kisebb hercegséget a Habsburgokkal rokon uralkodók birtokoltak, középütt, a pápa fennhatósága alatt az Egyházi Állam, fővárosa Róma, délen a legnagyobb ország - Nápoly és Szicília -, a börtöneiben folyó kínzásokról hírhedt Szicíliai Kettős Királyság, trónján francia származású Bourbon uralkodó.

Ahány állam és államocska, annyiféle pénznem, vám. A fejlődést előmozdító, a polgári társadalom felé vezető törvényeket, amelyeket Napóleon léptetett életbe, általában eltörölték, az idejét múlt feudális viszonyok közt szívszorító nyomorban tengődött a nép. A feldarabolt Itáliában hatalmas haderejével Ausztria töltötte be a csendőr szerepét.

A szörnyű állapotok szították az elkeseredést, és cselekvésre ösztönöztek. Az olasz hazafiak eleinte titkos társaságokba tömörültek, karbonároknak, vagyis szénégetőknek nevezték magukat, húszas csoportokat alkottak, gyűléseiket éjjel az erdőben, elhagyatott helyeken tartották. A tagok hűségesküt tettek, ha megszegték, halál várt rájuk.

Egymást követték a felkelések, amelyeket az elnyomó hatalom vérbe fojtott, de végleg nem fojthatott el. Itália a múlt század húszas éveitől kezdve a forradalmi mozgalmak fontos góca. *Az emberi jogok és a nemzeti egyesülés követelése elválaszthatatlanok egymástól.*

Amíg Türr hadnagy testközelből tapasztalja az elnyomott olasz lakosság szenvedését, a két férfi - Giuseppe Mazzini és Giuseppe Garibaldi -, akinek neve elválaszthatatlan az olasz függetlenségi és szabadságmozgalomtól, már hosszú ideje emigrációban él. Az egyiknek jelentős, a másiknak döntő szerepe lesz Türr István életében. Mindketten Piemontban születtek.

A nagy műveltségű Giuseppe Mazzini kezdetben karbonáró volt, de hamarosan felismerte, hogy a szűk körű csoportokra tagozódott titkos szervezkedés nem vezet célhoz, a lakosság széles rétegeire kell hatni. Külföldi száműzetésében *Ifjú Itália* néven alapított mozgalmat. Folyóiratokban és hazájába csempészett röpcédulákon fejtegette, hogy meg kell alakulnia a független, egységes, köztársasági Olaszországnak. Azt hirdette, hogy elérkezett az európai forradalmak ideje a leigázott népek és elnyomott társadalmi osztályok felszabadítására, s a küzdelemben az olaszokra vár a vezető szerep. Jelszava: *Istennel és a népért!*

Az *Ifjú Itália* mozgalom gyorsan terjedt, kivált sok követője volt a tengeri kikötőkben. Egy fiatal hajóstiszt, név szerint Giuseppe Garibaldi is belépett a szervezetbe, majd megismerkedett Mazzinival, akit egy ideig mestereként tisztelt. Mazzini utasítására részt vett egy felkelésben, amely balul ütött ki, Garibaldit elfogták, de sikerült megszöknie. Távollétében halálra ítélték.

Akárcsak Mazzininak, neki is meggyőződése, hogy a szabadság valamennyi nép közös ügye: bármely országban harcolunk is érte, az emberiség javáért küzdünk. A Dél-Amerikába vándorolt Garibaldi áldozatkészen vállalt részt a kontinens szabadságharcaiban, kitűnik vakmerőséggel határos vitézségével és azzal a leleménnyel, amely a legsúlyosabb helyzetekben is megtalálja a kiutat. Rosas argentin diktátor börtönbe vetteti és megkínóztatja. Az Argentínával szemben függetlenségét védő köztársasági Uruguayban a hazájukból menekült olaszokból Garibaldi vörösinges légiót szervez, és sorra aratja a győzelmeket. Hamarosan ezredesi, majd tábornoki rangra emelkedik.

Hőstetteinek híre Európába is eljut. Újságokban tudósítások jelennek meg róla, Mazzini röpiratai magasztalják. Nevét megismeri Türr hadnagy is, aki jól megtanult olaszul, s így módjában van érintkezni a helybeli lakossággal.

SZICÍLIÁBAN KEZDŐDÖTT

Negyvennyolc januárjában Palermo városában felkelés tört ki, és futótűzként terjedt a Szicíliai Kettős Királyságban.

Kergetik egymást az események. Párizsban februárban kikiáltották a köztársaságot, Lajos Fülöp király elmenekült. Márciusban Metternich herceg menekült Bécsből, a fölényes, idős gavallérból roskatag aggastyán lett. A bécsi revolúció után két napra forradalom Pesten, a jobbagyság felszabadult, Magyarország az alkotmányos polgári fejlődés útjára lépett. A bécsi és pesti események hírére Ausztria olasz tartományaiban robbant a temérdek felgyülemlett keserőség. Lombardia fővárosában, Milánóban felkelés tört ki, ötnapi harc után Radetzky tábornagy, az osztrák haderő főparancsnoka éjnek idején, suttymban vonult ki a városból. Velence elszakadt Ausztriától, és köztársaság lett. Beköszöntött a népek tavasza.

Piemont olasz származású királya egyesíteni akarta uralma alatt Itáliát, s ezért, bár erősen konzervatív volt, a felkelőkhöz csatlakozott. Elhatározásában minden képességét latba vetve támogatta kiváló minisztere, Camillo Cavour gróf.

Piemont példáján felbuzdulva a szomszédos kis hercegségek lakossága elűzte a Habsburg rokon uralkodókat. Lelkes önkéntesek érkeznek idegen országokból, Garibaldi vörösingesével hazája felé hajózik Dél-Amerikából. Forrong az Egyházi Állam, a pápa női ruhába öltözve menekül. Kis csapatával hazája földjére lép Garibaldi, harcba szólítja a lakosságot. A felkelők közt ott van Mazzini, maga varrta fekete köpenyében, arca sápadt, szeme lángoló. A két forradalmár először Lombardiában harcol, majd az „örök városba” siet, ahol megalakult a Római Köztársaság.

Türr hadnagy - parányi része az osztrák hadigépezetnek - vonul vissza Radetzky tábornagy seregében. Parancsszó és esküje köti az elnyomást szolgáló haderőhöz, amelynek feladata ellentétes meggyőződésével, egész érzelmvilágával.

Ideig-óraig abban reménykedett, hogy magyarországi ezredhez osztják be, hiszen a frissiben alakult magyar kormány hadügyminiszterének rendelkezésére a magyar honosokat feleskették az új alkotmányra. Néhány bajtársa haza is került, de ő hiába vár az áthelyezésre.

Magyarországon megindult a szabadságharc. A haza védelmére megalakult a Honvédelmi Bizottmány. Türr István szívszorogató válságban él. Lombardiai állomáshelyéről visszajutnia lehetetlen. Világosan látja, hogy hazája és az olaszok *közös ügyért, közös elnyomó ellen fogtak fegyvert.*

Ő maga, visszatekintve életének erre a szakaszára, ezt írja: „Magyar ember létemre a lelkem mélyéig viszolyogtam attól, hogy az olaszok ellen harcoljak, s a viszolygás hamarosan borzadállyá fokozódott, hiszen tanúja lettem az iszonyatos zsarnokságnak, amely a szerencsétlen olasz népet sújtotta, és én kénytelen voltam részt venni benne.”

Radetzky megütközött az olaszokkal, győzött, és bevonult Milánóba. A hatalom kegyetlenkedéssel akarta rettegésben tartani a lakosságot. Emlékirataiban Türr borzadva szól a szervezkedéssel gyanúsítottak kivégzéséről: agyonlövésétüket feleségüknek és gyermekeiknek végig kellett nézniük.

Türr István irtózva viseli egyenruháját. Egyetlen lehetőséget lát, egyetlen kiutat.

Sorsot választ.

A BUFFALO-HÍD

1849 januárjában Türr hadnagyot előörsként a Ticino folyón átvezető Buffalo-hídhoz rendelik. Ideiglenes tűzszünet van. A híd túlsó oldalát piemonti katonák tartják megszállva. Türr átkiabál hozzájuk, tudtukra adja, hogy magyar. A híd közepén találkoznak. A piemontiak odaadják neki a Honvédelmi Bizottmány kiáltványát, amely felhívja az osztrák csapatokban harcoló magyar katonákat, hogy csatlakozzanak az olaszokhoz. Türr máris átsétálhatna hozzájuk, de azokra a magyar bajtársaira gondol, akik, mint jómaga, túrhetetlennek érzik helyzetüket. Vállalja a kockázatot, visszamegy, beszél velük, és előadja tervét: mihelyt alkalom adódik, csatlakozni fog a piemontiakhoz, s barátait az olaszok segítségével éjjel bárkákon átszökteti a folyón.

A továbbiakat Türr idős korában *személyesen mondta el* magyar életrajzírójának, Gonda Bélának; az eseményeket az ő szavai nyomán közöljük.

A megbeszélés után két nappal, 1849. január 19-én az osztrák előørs hadnagyához ment, és parancsot mutatott fel: meg kell vizsgálnia a Buffalo-híd és Magenta közti területet, amely ellen egy hadosztály támadást fog intézni. A hadnagy áteresztette a hídon. Türr a piemontiakhoz lovagolt. Bajtársait az előzetes megállapodásokhoz híven sikerült átvinni a folyón.

A sorsdöntő tettben megnyilvánulnak a fiatal Türr kiváló tulajdonságai, amelyek, akárcsak Garibaldi egyénisége, a romantikus hőst idézik fel előttünk: vitézség, bajtársi érzés, ötletesség a terv kiagyalásában, körültekintés véghezvitelében. Sőt még arra is van gondolja, hogy az olasz előørs tiszt útján, lovagias gesztussal értesítse hajdani ezredét: a haza iránti kötelességérzetből társaival együtt elhagyta az osztrák hadsereget.

A szökevényeket az osztrákok jelképesen kivégezték: nevüket akasztófára szögezték ki.

Nem ez az egyetlen halálos ítélet Türr István életében.

A piemonti hadseregben Türr hadnagyot egy magyar légió alakításával bízták meg. Egy csapásra kiderült, hogy vezetésre termett ember. A katonai helyzetek gyors felismerése azzal a tulajdonsággal párosult benne, hogy lelkesíteni tudta bajtársait. A magyar légiónak ő lett a parancsnoka.

Türr is, a magyar légió tagjai is azt remélték, ha sikerül legyőzni az osztrákokat, visszatérhetnek hazájukba, hogy részt vegyenek a szabadságharcban. Csakhogy az olaszok 1849 márciusában súlyos vereséget szenvedtek Novaránál. A szárd király még a harctéren lemondott fia, II. Viktor Emánuel javára, aki sietve békét kötött Ausztriával.

TÜRR EZREDES

Haza Magyarországra a légióval!

Türr azt tervezi, hogy Törökországon át jut el embereivel hazájába. Légiójával Piemontból a szomszédos Franciaországba veszi útját. Marseille-ből vagy Lyonból szándékoznak hajóra szállni. Csakhogy a nemrég megalakult francia köztársaság rövid idő alatt annyira eltávolodott kezdeti demokratikus irányától, hogy az új elnök, Bonaparte Lajos csapatokat küldött a Római Köztársaság megsemmisítésére. A francia kormány kijelentéseiben rokonszenvet mutatott a magyar szabadságharc iránt, de a hatóságok mereven elzárkóztak a légió támogatásától, sem pénzt, sem engedélyt nem adtak a behajózásra.

Türr István nem tett le tervéről. Elhatározta, hogy Angliából próbál hazajutni csapatával. Angliában kedvezőbb fogadtatást remélt, hiszen az ottani közvélemény lelkesedett a magyar ügyért.

Két gyors egymásutánban érkező hír megváltoztatta elgondolását. Az egyik arról tudósított, hogy a magyar sereg előretört Bécs felé, a másik arról, hogy német földön, Baden és Pfalz fejedelemségek területén kitört a forradalom.

Türr ebben az időben Mazzini eszméinek hatása alatt állt. Izzó szabadságszeretetét, kirobbanó energiáját feltüzeltte Mazzini romantikus elképzelése, forradalmi pátosza. Neki is meggyőződése, hogy Európa döntő sorsfordulóhoz ért, elérkezett a népek felszabadulásának történelmi órája. Igaz, hogy Itáliában elbukott a nemzeti szabadságmozgalom, de a királyságokból és fejedelemségekből álló Németország egy részében fellángolt. Türr István azt remélte, hogy a forradalom továbbterjed, két oldalról, Magyarországról és a német föld felől csap át Ausztriára, s akkor az olaszok bizonyára ismét fegyvert fognak.

Sok viszontagság után légiójával eljutott Badenbe, ahol először zászlóaljok kiképzését bízták rá. Őrnagyi, majd ezredesi rangban gyorsan és eredményesen képezte ki a fegyverforgatásban teljesen gyakorlatlan embereket, csapatával több ízben megütközött a forradalomra támadó porosz sereggel, s a harcokban kitűnt katonai hozzáértésével és vitézségével.

A túlerő leverte a badeni felkelést. Türr légiójával Svájcba menekült, ott érte a világosi fegyverletétel híre.

EMIGRÁNSOK KÖZT

„Most tél van és csend és hó és halál, / a Föld megöszült” - így siratja a levert szabadságharcot Vörösmarty Mihály. A forradalmárokat kivégezték, vagy börtönben sínylődnek, a szerencsésebbek elmenekültek; Angliát, Franciaországot, Svájcot elárasztották az emigránsok.

Mazzini egy ideig álöltözetben bujkált Rómában - ahová a francia csapatok nyomában visszatért a pápa, és átvette világi uralmát -, majd sikerült kijutnia az „örök városból”, és külföldre menekült. Garibaldi, miután megpróbált népi felkelést szervezni, elhagyta hazáját, visszatért eredeti foglalkozásához, hajós lett. Idővel összekuporgatott, csekély pénzéből Szardínia közelében megvásárolta a sziklás kis Caprera szigetét, házat épített, állatokat tenyésztett, és várta az alkalmas időt, hogy ismét fegyvert foghasson Itália felszabadításáért.

Türr szerény nyugdíjából, amelyet a szárd kormány biztosított neki, részint Svájcban, részint Piemontban élt, de felbukkant Londonban és Franciaországban is. Tettvágó üzte egyik helyről a másikra, kereste a lehetőséget, hogy valamilyen úton-módon újra küzdhessen a szabadságért. Szeretett volna Párizsban letelepedni, ahol ebben az időben sok magyar és olasz emigráns élt, csakhogy nem kapott rá engedélyt, feltehetően mazzinista kapcsolatai miatt. A francia közvélemény úgyancsak messzire távolodott forradalmi múltjától.

Talán csak egy kortárs lélekbúvár tudta volna eldönteni, hogy a következő néhány év vakmerő, kalandos vállalkozásaiban mennyi része volt Türr István szabadságszeretetének, nyughatatlan, lelkes természetének és mennyi Mazzini hatásának.

Mazzini fanatikus erővel hirdette, hogy a piemonti haderő veresége ellenére folytatni kell a harcot az egységes Olaszországért, mégpedig *népi felkeléseket kirobbantó összeesküvésekkel*. Útja különvált Garibaldiétól, aki sokkal józanabban ítélte meg a lehetőségeket. Mazzini a politikai menekülteket készségesen befogadó Angliából irányítja a konspirációkat, az eleve

kudarca ítélt zendüléseket. Türr az emigránsok közül jó ideig főként Mazzinival tartja a kapcsolatot, s az ő szellemében vagy egyenest utasítására bocsátkozik szabadságharcos akciókba.

Bátor leleményességét bizonyítja egy történet, amelyet ő maga beszélt el: 1850-ben mintegy száz magyar katona szökött át Piemontba az osztrák uralom alatt álló Lombardiából. Nem akartak tovább szolgálni az osztrák hadseregben. Ezeknek az embereknek célt és megélhetést kell adni. Türr István a magáénak érezte ügyüket, és úgy döntött, hogy Dél-Amerikába hajózik velük. Rosas argentin zsarnok ellen fognak harcolni, „minthogy Európában már nincs mód harcolni a szabadságért”. Ausztria a szökevények kiadását követelte. Piemont kormánya nehéz helyzetbe került. Nem akart újat húzni Ausztriával, de a katonákat sem akarta kiszolgáltatni, hiszen halál várna rájuk. Türr megoldást talált. A magyar légió egykori parancsnokaként jegyzéket mutatott be az osztrák-piemonti háború után amnesztiát kapott magyar csapat tagjairól, s a jegyzékbe azokat a katonákat is felvette, akik frissiben szöktek át Lombardiából.

A piemonti hatóság továbbra is aggodalmaskodott, mert attól tartott, az osztrákok kimutatják, hogy a listán szereplő katonák közül sokan 1850-ben hagyták el az osztrák zászlót, tehát az 1849-es amnesztia nem vonatkozhat rájuk.

Akkor a piemonti kormány sajnálkozását fogja kifejezni, és elismeri, hogy a magyar légió egykori parancsnoka hamis listát nyújtott be. De az emberek addigra már Svájcban lesznek, sőt talán az óceánon túl, jelentette ki Türr.

Így történt. A szabadcsapatot Piemontból átvezette Svájcba, onnan svájci támogatással az észak-francia kikötővárosba, Le Havre-ba, s embereivel maradt, amíg azok útnak nem indultak New York felé. A behajózás után Londonba utazott, s ott az emigránsokból alakult Magyar Bizottságot, amely jó külföldi kapcsolatokkal rendelkezett, megkérte, szerezzen New Yorkban pártfogókat a kivándorlóknak.

A további események azt bizonyítják, hogy ő maga Mazzini utasítására maradt Európában. A nagy konspirátor felismerte a fiatal Türr István kiváló képességeit. Ez a vakmerő katona és kalandos természetű összeesküvő ugyanis ritka adottsággal rendelkezett: bánni tudott az emberekkel. Egyaránt értett az érzelmeket felszító lelkesítéshez és a higgadt rábeszéléshez. Kortársai nem ok nélkül emlegették Türr *szirénhangját*.

Hogyan tett szert remek nyelvtudására? Nyilván „ragadtak” rá az idegen nyelvek, hiszen rendszeres tanulásra nem volt módja. Annyi bizonyos, hogy az egykori kőműves-inas idővel anyanyelvén kívül *olaszul, franciául és németül* beszél, ír, tárgyal, s a későbbi eseményekből kiderül, hogy tud angolul is.

Mozgalmas vándorévek következnek: Anglia, Franciaország, Svájc, Piemont. Türr István hol itt, hol ott bukkan fel, keresi az alkalmat forradalmi vállalkozásokra.

Londonban szemtanúja a törökországi Kiutahiából érkező Kossuth lelkes fogadtatásának. Álmélkodva látja, hogyan tülekednek az emberek *Kossuth Lajos spanyol egyenruhás képéért*, ugyanis élelmes kereskedők, felhasználva az ünneplés lázát, egy kubai szabadságharcos nyakukon maradt képmásait adták el a Kossuthéként.

Türr jelentkezik az Egyesült Államokba készülő Kossuthnál, aki megbízza, hogy Piemontban kísérje figyelemmel az eseményeket, csakhogy ő nem éri be ezzel a feladattal. Még esztendőig Mazzini híve, aki felkelést akar kirobbantani Lombardiában és Szicíliában.

Maga Türr így nyilatkozott életének erről az időszakáról: „Hosszadalmas volna, ha az 1849 és 1853 közti eseményeket, a Mazzinival együtt szervezett konspirációkat, az osztrák uralom ellen folytatott csetepatékat és összeesküvéseket részletesen mondanám el...” Az egyik vállal-

kozásról mégis részletesen számolt be, talán azért, mert következményeiben fordulópontot hozott életében.

Felfegyverzett társaival - lehettek vagy nyolcvanan - az erdőn át Padova felé tartott. Felkelést akartak ott kirobbantani. A város közelében egy helybeli mazzinista közölte velük, hogy Padovát két zászlóalj gyalogság és két század lovasság tartja megszállva, a lakosság fél.

Az összeesküvők nem akarnak lemondani a cselekvésről. Úgy tudják, hogy az osztrák uralom alatt álló nagy lombardiai városban, Milánóban is készül felkelés, elhatározzák, hogy ahhoz csatlakoznak. Míg társai szabadságharcosokat toboroznak, Türr bárkán arra a kis szigetre tart, ahol titkos fegyverraktárakat rejtették el. Kínos csalódás éri: a fegyvereket és a lőszert őrző bajtársak helyett piemonti csendőrök fogadják. Tőlük tudja meg, hogy a milánói felkelés meghiúsult. A piemonti kormány egyelőre nem akar ujjat húzni a hatalmas Ausztriával, s a lovas haderő parancsot kapott a határ lezárására, nehogy újabb szabadságharcosok szivárognak át Piemontból Lombardiába.

Hősünket a csendőrök Turinba (Torinóba) kísérik, ott hosszasan faggatják a milánói felkelés tervéről; nehezen hiszik el, hogy valóban nem ismeri azt. Negyvennapos fogság után kiutasítják az országból, és Tuniszba viszik.

MIT AKAR PIEMONT?

Fogságában Türr okkal-joggal tünődhetett el a piemonti kormány eljárásán. A hatóság nemrég szemet hunyt afőlött, hogy ő valótlan listát nyújtott be az amnesztiában részesült magyar légionistákról; segítette, hogy az utólag átszökött magyarok elkerüljék a kiadatást és a dezertálást sújtó büntetést. Ugyanez a kormány az osztrákok elől hazájába menekült Garibaldit - aki, emlékezhetünk, nem nyugodott bele a novarai vereséget követő békekötésbe, és felső-itáliai falvakban felkelésre buzdított - letartóztatta, és a baloldali képviselők tiltakozása ellenére kiutasította az országból.

A saját és a Garibaldi sorsából Türr megérthette, hogy a szárd kormány elszigeteli magát a népi felkelésektől. De vajon mi lappang a kormány kétkulacsossága mögött? II. Viktor Emánuel király végleg feladta volna azt a szándékát, hogy egyesítse az olasz népet, vagy csupán a konfliktust kerüli ideiglenesen a Habsburg-birodalommal?

A király nem mondott le tervéről, s ami döntő fontosságú, nem tett le róla a kiváló államférfi, Cavour gróf sem.

Cavour alkotmányos monarchiában, korszerű, haladó polgári társadalomban akarta egyesíteni az olaszokat. II. Viktor Emánuel apját, Károly Albertet arra ösztönözte, hogy adjon alkotmányt a lakosságnak. A Szárd Királyság volt az egyetlen alkotmányos állam az itáliai félszigeten. A miniszter harcba szállt a reakciós papsággal, amely ellenezte a polgári átalakulást. A pápa emiatt *egyházi átok* alá helyezte a liberális Cavour gróft.

Pénzügyminiszterként Cavour rendbe hozta hazája gazdasági életét, később, a miniszterelnöki poszton nagyarányú közmunkákat szervezett.

Az olasz nemzeti egységre és függetlenségre irányuló törekvésnek tehát kezdettől fogva két vonulata volt: az egyik a *népi köztársaság*, a másik a *monarchikus*. Mindkettő összeforrt Türr István életével.

A novarai vereség után az olasz államférfi rádöbben, hogy hazája idegen segítség nélkül nem szállhat szembe eredményesen Ausztriával. Ettől fogva Cavour azon munkálkodott, hogy erős szövetségesre találjon. Szívós kitartással, lépésről lépésre haladt előre.

Az első alkalmat az 1853-ban kitört orosz-török, úgynevezett krími háború kínálta. Anglia és Franciaország a törökök megsegítésére hadat üzent Oroszországnak. A két nagyhatalom az iszlám pártfogójaként azért bocsátkozott háborúba, mert a cári birodalom veszélyeztette törökországi érdekeit. Angliában ebben az időben Viktória királynő uralkodott, Franciaországban a III. Napóleon néven köztársasági elnökből császárrá emelkedett Bonaparte Lajos. Mindkét uralkodónak, kivált III. Napóleonnak fontos szerepe lesz Türr István életében.

Miklós cár arra számított, hogy Ausztria majd beavatkozik a háborúba az oroszok oldalán, hiszen a magyar szabadságharc leverésében ő nyújtott segítséget Ferenc Józsefnek, aki akkor hálája jeléül *kezet csókol*t neki. Csakhogy Ferenc József semleges maradt. Miniszterei meggyőzték: a birodalomnak minden erejére szüksége van, hogy féken tartsa itáliai tartományait és Magyarországot.

Térjünk vissza az angol-francia hadüzenethez!

Cavour rögtön átlátta, hogy itt a kedvező alkalom támogatót szerezni hazájának, és helyet biztosítani számára a nemzetközi porondon. Anglia és Franciaország oldalán Piemont tizenötezer katonával belépett a krími háborúba. A nép lázadott a nagyhatalmak érdekében messze földön folyó háború ellen, csakhogy ez mit sem változtatott a tényeken. A katonákat tífusz és kolera pusztította, a háború harmadik évében a szövetségesek hadseregeiben kilencven-ezer embert ölt meg a ragály. Hosszú harcok után az oroszok kénytelenek voltak feladni legfontosabb krími erődjüket, Szevasztopolt, Miklós cár szívrohamban meghalt, utódja békét kért.

Párizsban elkezdődött a békekonferencia, a külügyminiszterek közt Piemont képviselőjében ott ült Cavour. A nagyhatalmak figyelmét felhívta a forradalommal fenyegető itáliai helyzetre, az osztrák uralom zsarnokoskodására, a feudális jellegű Egyházi Államra és a Szicíliai Kettős Királyságra. Ijesztésként felvázolta a forradalom „rémét”, s a francia és angol küldött felszólalása megerősítette szavait.

Igaz, hogy nem sikerült diplomáciai úton rendezni az olasz kérdést - Cavour ezt remélte -, de annyit elért, hogy felvetette az olasz egység ügyét. A továbbiakban ügyes diplomáciával tereli III. Napóleont az Ausztria elleni francia-olasz háború felé.

ISMÉT HALÁLRA ÍTÉLVE

Nemcsak Miklós cár számított Ausztria beavatkozására: ebben reménykedett Türr is, akárcsak emigránstársai, élükön Kossuth Lajossal. Úgy gondolták, ha Ausztria erejének nagy részét leköti a háború, Magyarországon megindulhat és sikerrel végződhet egy újabb szabadságharc.

A krími háború kitörésének híre Tuniszban érte Türr Istvánt. Azonnal elhatározta, hogy fegyvert fog a cári haderő ellen a törökök oldalán, akik oltalmat adtak a magyar szabadságharc menekültejének, és diplomáciai fenyegetések ellenére sem szolgáltatták ki őket Ausztriának. A tuniszi bej egyik hajóján Törökországba utazott, és felajánlotta szolgálatait a török hadseregnek.

Özönlenek Törökországba a forradalmárok és szabadságharcosok: magyarok, lengyelek, olaszok, csehek. Türr Konstantinápolyban (a mai Isztambulban) ismerkedik meg a komáromi vár egykori parancsnokával, a legendás hírű Klapka György tábornokkal, aki addig nem adta fel a várat, amíg menlevelet nem biztosított valamennyi védőjének.

Klapka a magyar emigráció részvételéről tárgyal a török kormánnyal, de a Londonban tartózkodó Kossuth tudta nélkül, mert a szabadságharc vezetője és a tábornok közt a hazátlanságban elmérgesedett a kapcsolat. Újabb bizonyíték ez arra, amit Türr már előzetesen is megdöbbenően észlelt: az emigránsok közt egyre emésztőbben harapódzik el a viszálykodás.

Francia nyelven megjelent könyvében Türr évek múltán beszámol életének erről a kiváltképpen viszontagságos szakaszáról.

Végül is nem lépett be a török hadseregbe, mert azt kívánták tőle, hogy térjen át a muzulmán hitre, s ő nem volt hajlandó rá. Máltába utazott, s ott *angol katonai szolgálatot vállalt*. Az angolok ezredesi rangban vették át.

Parancsnoka nyilván felismerte jó gyakorlati érzékét, mert a román fejedelemségbe küldte lovakat és felszerelést vásárolni. Hamarosan kiderült, hogy Szevasztopol ostrománál sem lett volna nagyobb veszélyben.

Az osztrákok ebben az időben, Türr szavait idézve, úgy viselkedtek román földön, „mintha övék volna”. Útnak indulva tehát nem feledkezett meg az óvatosságról: tudakozódott a határ menti osztrák helyőrség parancsnokánál, majd egy nagyobb városban ismét, hogy egykori osztrák katonaszökevény letétele szabadon járhat-kelhet-e az ország területén. A válasz megnyugtató volt: a fejedelemség semleges terület, bántódás nem érheti.

Türr megérkezett Bukarestbe, s ott ügyintézés közben összefutott egy hajdani tisztjával, Hauszer századossal. Üdvözölték egymást, ő visszament fogadójába, s éppen számadásait egyeztette, amikor betoppant hozzá Hauszer egy ismeretlen tiszttel, aki néhány barátságos szó után felkerekedett, hogy elhívja Türr egyik hajdani bajtársát. Hamarosan visszajött, huszonöt katona kíséretében, és közölte Türr-rel, hogy letartóztatja.

A fogoly hiába tiltakozott a jogsértés ellen. Szoros őrizetben tuszkolták le a fogadó udvarára. Az épületet osztrák katonák vették körül.

Türr Istvánt nem hagyta el lélekjelenléte. Az udvaron felismerte a szállóban tartózkodó angol őrnagy inasát. Odszólt neki angolul, hogy értesítse gazdáját a letartóztatásról.

Egyenest a börtönbe vitték, ahol megbilincseltek kezét-lábát. Eleinte abban reménykedett, hogy az angol konzul talán már értesült a történetekről, tiltakozik az osztrákoknál a jogsértés ellen, s ő kiszabadul, de éjfélkor elpárolgott bizakodása. Kivezették, kocsiba ültették, és szigorú fedezet mellett a Kárpátokon át Brassóba szállították. Katonai fogolyként a brassói kaszárnya egyik toronycellájába került. A mocskos, szűk cellában a vasra vert Türr négy lépést sem tehetett, olvasnivalót nem engedélyeztek, és hiába kérte, hogy írhasson a bukaresti angol ügyvivőnek.

A hadbíróság huszonhat tárgyaláson faggatta. Sor került az utolsó kihallgatásra, azon jelen volt a teljes hadbíróság, valamennyi rendfokozatból két fő. Az asztalon két gyertya közt feszület. A bírák esküt tettek, majd a fogoly előtt felolvasták a vádpontokat.

Türr az utolsó szó jogán ismét tiltakozott jogsértő letartóztatása ellen, s újra hivatkozott arra, hogy az osztrák katonai hatóság megnyugtató kijelentése után utazott Bukarestbe, de az elnök leintette. Majd megkérdezte, akar-e kegyelemért folyamodni. Türr nemmel válaszolt.

Tudta, mi lesz az ítélet.

A foglyot elvezették, a hadbíróság kimondta a halálos ítéletet, és előírászerűen Bécsbe küldte uralkodói jóváhagyásra. És Türr várta sorsa beteljesülését.

Csaknem két hónap telt el az utolsó tárgyalás óta, amikor a foglyot ismét bevezették a tárgyalóterembe. A hadbírószáon kívül jelen volt az egész ezred tisztikara. Az elnök felolvasta az ítéletet. A felségárulást elkövetett, 1825-ben Baján született Türr István, aki dezertált a császári hadseregből, átment az ellenséghez, a forradalmi haderőben ezredesi rangban szolgált, és folyamatos konspirációkkal egyik legbuzgóbb támasza volt a forradalmi mozgalomnak, amely Magyarországot és az itáliai tartományokat el akarja szakítani a birodalomtól, összes vagyona elkobzására és kötélt általi halálra ítéltetik.

A felségárulási per és az ítélethirdetés történetét Türr megírta. Az ő elbeszélését követjük.

A halálos ítélet kihirdetése után az elnök hatáson szünetet tartott, majd így folytatta:

- Ófelsége, a császár az ítéletet nagylelkűen...

Türr életfogytiglani fogságra gondol. Megkönnyebbülve hallja:

- ...örökös száműzetésre változtatta.

A hadbírószá elnöke így búcsúzik a száműzöttől:

- Remélem, nem találkozunk.

Türr visszavág:

- Higgye el, nem óhajtom felújítani az ismeretséget.

Triesztbe kísérik, s ő onnan Konstantinápolyba hajózik. Az elszennvedett viszontagságokról hamarosan egy tekintélyes angol napilapban, a Timesban számol be. Cikkei vádiratok az osztrák zsarnokság és a nemzetközi jog megsértése ellen.

A fogoly Türr nem tudhatta, mi történik körülötte a nagyvilágban, míg ő cellájában lélekben felkészült a kivégzésre. Az uralkodói „kegyelem” háttéréről szabadulása után apránként értesült.

A londoni kormány tiltakozott az osztrák kormánynál az angol katonai szolgálatban álló Türr István törvényellenes letartóztatása ellen. A magyar és az olasz emigránsok szították az amúgy is erősen osztrákellenes közvéleményt. A francia diplomácia is Türr mellett foglalt állást. Életrajzírójának Türr azt mondta, és a *Türr tábornok elfogatása, pöre és elítéltetése* című francia nyelvű könyvben is kijelentette, hogy megkegyelmezése Viktória angol királynő közbelépésének köszönhető. Valószínű, hogy az uralkodónő nemcsak hadserege tekintélyét védte, hanem a közvéleményre is tekintettel volt.

Útban Konstantinápoly felé, Korfu szigetéről Türr köszönő levelet küldött Viktóriának.

SZERENCSÉS EMBER

A krími háború véget ért, mire Türr megérkezett Törökországba. Nevét szárnyra kapta a hír. A kivégzett vagy börtönben sínylődő áldozatok hosszú sora után végre egy ember, aki sértetlenül szabadult. Ausztria kénytelen volt engedni. Türr az általános hangulatot fejezte ki, amikor kijelentette: „A Habsburg-birodalom csak akkor gyakorol kegyelmet, ha kényszerítik rá.”

Szerencsés - állapították meg róla. Valóban az. De nem csupán szabadulása miatt. Türr István szerencséje egyéniségéből sarjadt. Az a képessége, hogy *megértette embertársait, és bánni tudott velük, egyengette felívelő pályáját, és megóvta az emigráció veszélyes bajától, a viszálykodástól.*

Az eltelt idő alatt elhidegült egymástól Garibaldi és Mazzini, neheztel Mazzinira Kossuth is, egyébként okkal-joggal, mert az *Iffjú Itália* megalapítója az ő nevében, de tudta nélkül szólította felkelésre a Lombardiában szolgáló magyar katonákat.

Évek óta megbomlott a magyar emigráció is. Teleki László, aki Kossuth után a legtehetségesebb politikusa volt a szabadságharcnak, szakított a „kormányzóval”. Elfordult tőle Klapka, ő Telekivel dolgozik együtt. Szemere Bertalan, a szabadságharc kormányának utolsó miniszterelnöke Párizsból ontja keserű panaszait Kossuthra és egykori társaira.

Emigránsok vádolják egymást a kudarcok miatt, vitáznak, párbajoznak egymással. Kossuth hiába próbálkozik egységet teremteni köztük. Türr az egyetlen, aki semmiféle viszályban nem vesz részt. Párizsban megszáll Szemerénél, Londonban tiszteleg Kossuthnál.

A piemonti kormánytól folyósított kis nyugdíj és vállalkozó szelleme, kiváló nyelvtudása, gyakorlati érzéke, szívós munkabírása megmenti az emigránsélet súlyos megpróbáltatásától, a nyomortól. A menekültek közül csupán néhányan, a kiváltságos kevesek kapnak pénzt hazulról. Kossuth felolvasásokból és cikkekből tartja fenn magát és családját, akad, akit műveltsége nevelői állásba segített, de a többség súlyos kenyérgondokkal küszködik, kölcsönökért kunyerál. Sokan elhajóztak Amerikába, földet művelnek, aranyásók lettek, felkelők közt harcolnak a déli államokban, és van, aki végleg lezüllött.

Türr István szertelen tettvágya szerencséjére reális érzéssel párosult. Az évek múltával a tapasztalatok erősítik benne a józan megfontolást. Továbbra is azt vallja, hogy a szabadság a népek közös, nagy ügye, de egyre világosabban ismeri fel, hogy a konspirációk és a megfontolatlan felkelések nem vezetnek célhoz. Felismerését megerősítik a tragikusan végződő magyarországi összeesküvések - az egyik, a legtöbb áldozatot követelő Makk József nevéhez fűződik.

A fellegjáró tervek korszaka véget ért Türr István életében. Várja az alkalmat, amikor a *történelmi helyzet teret és lehetőséget ad a sikeres cselekvésre, és addig is szorosabbra fűzi kapcsolatát a magyar emigrációval.*

EGY MERÉNYLET ÉS A KÖVETKEZMÉNYEI

1858 januárja. III. Napóleon francia császár feleségével színházba hajt. Hatalmas dörrenés - bombák robbantak. Az áldozatok száma - halottak és sebesültek - százötvennyolc, de a lövedékek elhibázták a célpontot. A császári hintónak csupán az ablaka tört be, III. Napóleon ép bőrrel úszta meg a merényletet.

- Ez a mesterséggel járó kockázat - mondta rémült kíséretének.

A kijelentésből szállóige lett.

A merényletet, egy Orsini nevű fiatal olasz férfit néhány óra múlva társaival együtt elfogták. Kijelentette, hogy tettét azért követte el, mert a császár, megtagadva karbonáró múltját, cserbenhagyta Itáliát. „Jól jegyezze meg, amíg az olasz szabadság ügye nem győz, Európa békéje és az ön biztonsága üres álom” - írta a börtönből az uralkodónak. A törvényszék előtt a császár nagybátyjára, a nagy Napóleonra hivatkozott, aki az olasz földről kiverte az osztrákokat.

Orsinit kivégezték. Búcsúlevelében felszólította az olasz fiatalságot, hogy fogjon össze a haza felszabadítására.

A merényletnek hatalmas visszhangja támadt. III. Napóleon attól tartott, hogy Orsininek majd követői akadnak, s elhatározta, hogy síkraszáll az olasz egységért. A merénylettől való félelmen kívül egyéb okai is voltak erre a döntésre. Az olasz nemzeti egység és szabadság bajnokaként szerepelve gyarapítani akarta országa területét, s ily módon erősíteni uralkodói tekintélyét.

Cavour, aki régóta egyengette a francia-piemonti szövetséget, alkalmasnak ítélte az időt a cselekvésre.

1858 nyarán, a Vogézek egyik üdülőhelyén, Plombières-ben Cavour miniszterelnök titkos megállapodást kötött uralkodója nevében a császárral. A megállapodás értelmében III. Napóleon haderővel támogatja Piemontot, ha az háborúba keveredik Ausztriával. Viszonzásul Franciaország megkapja Piemont területéből Savoyát és Nizzát. Az egyezséget házassággal is megpecsételték. A francia császár unokafivére, Napóleon Jeromos herceg, akit a beavatottak Plon-Plonnak hívtak, feleségül vette II. Viktor Emánuel lányát.

A háború 1859 küszöbén már előrevetette árnyékát. Az újévi diplomáciai fogadáson III. Napóleon sajnálkozását fejezte ki az osztrák követnek amiatt, hogy a két ország kapcsolata nem zavartalan. Viktor Emánuel a piemonti parlamentet megnyitó beszédében megemlékezett a temérdek szenvedésről, amely „Itália földjéről oly sokfelől kiált felé”. Cavour pedig küldöttet menesztett Caprera szigetére a méltatlanul félreállított Garibaldihoz, a fővárosba hívta, és felkérte, hogy önkéntescsapat élén vegyen részt a közelgő háborúban.

Mihelyt hírért hallotta Türr, hogy Garibaldi önkéntesalakulatot szervez, tüstént jelentkezett Cavournál, és beosztását kérte a szabadsághős csapatába. Cavour ezredesi rangban osztotta be Garibaldi alpesi vadászai közé.

A „KIS NAPÓLEON”

Milyen ember volt valójában az uralkodó, akivel Piemont szövetséget kötött Itália felszabadítására? A magyar emigráció egy ideig reménykedett benne, Kossuth hazája függetlenségéről és a Duna menti népek jövőjéről tárgyalt vele, Türr István félhivatalos megbízásokkal fordul majd hozzá, s a jövőben szegről-végről atyafiságba keveredik vele.

Victor Hugo, a világhírű költő és író a nagy Napóleonnal szemben kis Napóleonnak nevezte el, s uralkodása alatt tiltakozásként elhagyta hazáját. Marx a két Napóleonnal kapcsolatosan azt írja, hogy minden világtörténelmi személyiség és tény úgyszólván kétszer kerül színre, „egyszer mint szomorújáték, másodszor mint bohózat”.

III. Napóleon apja néhány évig holland király volt fivére, I. Napóleon jóvoltából. A „kis Napóleon” nagybátyját akarta utánozni: személyisége, uralma paródiája volt csupán Napóleon egyéniségének és császárságának.

Ő is államcsínnyel jutott uralomra, de nem álltak mögötte legendás diadalok. Nagyratörő tervei voltak, de hiányzott belőle a lángész, Napóleon hatalmas hadvezéri és államférfiúi tehetsége, szilaj, fáradhatatlan energiája. Egy angol politikus gúnyos megjegyzése szerint III. Napóleon agyában úgy kergetőztek a tervek, mint nyúltenyésztő telepen a nyulak. Ő is át akarta alakítani Európát, akárcsak nagybátyja, sőt becsvágya még Mexikóra is kiterjedt. Magánlakosztályában két térképszobát rendeztetett be, s a termék falait beborító atlaszokon jelölte meg a képzeletbeli új országhatárokat.

A küszöbönálló háborútól uralkodói tekintélye gyarapodását várta. Megrendíteni a Habsburg-birodalmat, amely évszázadok óta vetélytársa volt Franciaországnak! A világ közvéleménye előtt a nemzeti függetlenség bajnokaként tündökölni! Azt forgatta fejében, hogy a hadszínteret kiterjeszti Magyarországra, s akárcsak nagybátyja, kiáltványt intéz a magyarokhoz, hogy indítsanak felkelést az önálló nemzeti létért. Sőt felötlött benne az is, hogy a magyar trónra egy Bonapartét ültet, a Plon-Plonnak becézett Napóleon Jeromos herceg személyében. A példakép ismét nagybátyja, aki Európa testéből osztogatott királyságokat családtagjainak.

Néhány nappal azután, hogy Ausztria ultimátumot küldött Piemontnak, Kossuth az angol fővárosból Párizsba érkezett Napóleon hívására.

Az uralkodói palotába a demokratikus nézeteiről közismert Plon-Plon herceg kalauzolta el a késő esti órákban. Egy párizsi lakásban Teleki László és Klapka György izgatottan várakoztak a tárgyalás kimenetelére.

A magyar emigráció vezetői közt helyreállt az egység. Kossuth, Teleki és Klapka a Magyar Nemzeti Igazgatóságba tömörülve közösen munkálkodik.

Éjjel két óra tájt fogat állt meg a ház előtt, ahol Teleki és Klapka virrasztott. Kossuth visszajött a császártól. Kedvező hírt hozott. III. Napóleon az Ausztria elleni háborút a magyar nemzet szövetségeseként ki fogja terjeszteni Magyarország területére.

A RETTENTHETETLEN MAGYAR

GARIBALDI OLDALÁN

1859 áprilisában kitört a háború Ausztria és Piemont között. III. Napóleon hadat üzent Ausztriának, és átvette a szövetséges francia-olasz haderő főparancsnokságát. A Magyar Nemzeti Igazgatóság nevében tárgyaló Klapka engedélyt kapott Cavourtól magyar alakulatok szervezésére. Úgy tűnik, itt a várva várt fordulat.

Türr ezredes Garibaldi hadosztályában harcol. Az alpesi vadászok elnevezést viselő önkéntes sereg felszerelése gyatra, a szabályszerű kiképzést gyakran a bátorságnak kell pótolnia. A közel kétezer főnyi csapatban nagy szükség van Türr István harcászati ismereteire, katonai tapasztalataira. Garibaldi nyomban felfigyel ezredese kiváló tulajdonságaira.

Ilyen szilárd és megalapozott reményekkel Türr István még sosem fogott fegyvert. Kossuth és a francia császár titkos megállapodásáról akkoriban még nem tudott, de arról tudomása volt, hogy a kormányzó Párizsban járt, majd Piemontba érkezett, és Klapkával együtt a főhadiszállásra is ellátogatott. Folyik a magyarországi felkelés előkészítése, Kossuth megbízottakat meneszt a Duna menti fejedelemségekbe, ahol erősen osztrákellenes a légkör. A Magyar Nemzeti Igazgatóság megállapodást köt Couza román fejedelemmel, hogy a fegyverrakományt, amelyet a francia császár a piemonti kormány útján bocsátott az emigráció rendelkezésére, az erdélyi határ közelében raktározzák el.

A háború kezdete nem biztató: az osztrák haderő mélyen benyomult Piemont területére. Viktor Emánuel hívatta Garibaldit, és megbízta a főváros, Torino védelmével, ha az osztrák előrenyomulás folytatódik.

Az osztrák haderőt sikerült feltartóztatni; Garibaldira azt a feladatot osztották, hogy önkénteseivel vonuljon fel az Alpokba, és északról hatoljon be Lombardia területére.

Az alpesi vadászok ügyes manőverezéssel leereszkedtek a hegységen. Türr a katonák élén ismét átkelt az emlékezetes Ticino folyón, akárcsak tíz esztendeje, amikor elkötelezte magát a szabadságnak.

Az alpesi vadászok felszabadították Comót, Bergamót, majd bevonultak Bresciába. Garibaldi felkelésre szólította a lakosságot. Tömegesen tódultak zászlaja alá, kivált a fiatalok.

Az önkéntesek száma rövidesen hatszorosra emelkedett.

Az ütközetekben Türr István oly vitézül harcolt, hogy bajtársai elnevezték a „rettenthetetlen magyar”-nak (L'Intrepido Ungherese). A Brescia körüli kemény harcokban súlyosan megsebesült. Az ütközetnek ezt a szakaszát Garibaldi tábornoki főnöke így írja le:

„...Türr ezredes rohamra vezette embereit, az ellenség sűrű lövésekkel válaszolt, s egy bokros lejtőn lefelé törve, a mieinket visszaszorította a hídig. Ekkor Türr az élre vágatva, fölemelt fejjel, kivont karddal, harsányan vezényelt: - Első és negyedik zászlóalj! Rohamra indulj!”

Türr mögött valójában csupán egy zászlóalj volt, az ellenség megtévesztésére kiáltotta kettőnek a nevét.

„A golyók sűrűn sivitottak mindenfelé, s az egyik szétronsolta Türr bal karját. A félelmet nem ismerő magyar még akkor, sebesülten is vezényelt, és bátorította katonáit...”

Türr sebesüléséről bajtársa, Teleki Sándor *Emlékezései*-ben is olvashatunk.

A demokratikus világnézetű Teleki Sándor, aki önmagát tréfásan „vadgrófnak” nevezte arisztokratikus nézetei hiánya miatt, Petőfi rajongó tisztelője volt. Koltói kastélyába meghívta a költőt, hogy töltsen ott ifjú hitvesével az esküvő utáni heteket. Teleki részt vett a szabadságharcban, távollétében őt is halálra ítélték, és jelképesen felakasztották, akárcsak Türrt, akivel az emigrációban életre szóló barátságot kötött.

A súlyosan sebesült Türr Istvánt a Feneroli-palotába vitték. Ott kereste fel Teleki Sándor, s így számolt be az eseményről:

„A Feneroli-palota történelmi nevezetességű hely, a francia-osztrák, később a francia-olasz-osztrák hadjáratok alatt ezen épületben volt a főhadiszállás, itt laktak egymást felváltva I. Ferenc, I. Napóleon, Garibaldi, Ferenc József és II. Viktor Emánuel.

Türr abban az ágyban szenvedett kínos fájdalmakat, melyben ezen hatalmasok töltöttek csendes vagy álmatlan éjszekeret...

Türr Pista halványsápadtan feküdt az ágyban. Feneroli grófné rakosgatta karjára a jeges borogatásokat, bal karjának felső csontjára lapult a golyó, s azt szétzúzta, borzasztó fájdalmi voltak, melyeket még borzasztóbban túrt.

Rám sokkalta nagyobb hatást tesz, ha valaki szótlánul, némán, csendesen túri kínjait, mint az, aki fájdalmának hangot ad. - Nagyon vártalak - mondá fájdalmas mosolygással -, ellőtték a szárnyamat, s nagyobb baj az, hogy le akarják vágni.”

Teleki nem nyugszik bele, hogy barátja karját amputálják, beszél a francia „főhadiorvossal”, s annak sikerül a széttroncsolt felsőkarból eltávolítani a golyót. A műtét érzéstelenítés nélkül folyt. „Nem akarom, nem is tudom leírni azokat a kínokat, melyeket az én kedves pajtásom kiállott szó nélkül, míg eszméletlenül le nem ejté fejét.”

Az orvos ezredes azzal távozik, hogy Türrnek nagy fájdalmi lesznek, de reméli, hogy a karját megmentette. És kijelenti: nemigen látott embert, aki így tudjon túrni.

Garibaldi tábornok értesülvén a történetekről, levelet küldött ezredesének.

„Igen Kedves Barátom!

Magyar vér ömlött Itáliáért, s az a testvériség, amelynek a jövőben össze kell kapcsolnia a két népet, kiállta a próbát. A testvériségért az Ön vére folyt, - egy hős vére.

Egy ideig meg leszek fosztva bátor fegyvertársamtól és barátomtól, de remélem, mielőbb viszontláthatom oldalamon, hogy ifjú katonáinkat győzelemre vezessük.”

Magyarországon a Pesti Napló a szigorú cenzúra ellenére is módját ejtette, hogy az ütközetről beszámolván megemlítsen Türr István vitézségét, aki „véres harcokban csapata élén hőiesen küzdve, karján súlyosan megsebesült”.

A háborúban az első sikereket a garibaldisták aratták. Az egyesült francia-olasz haderő csak hetek múlva lendült támadásba, és Magentánál oly hatalmas csapást mért az osztrákokra, hogy nyitva állt az út Lombardia fővárosába. II. Viktor Emánuel bevonult Milánóba.

Az alpesi vadászok azt a parancsot kapták a főhadiszállásról, hogy kössék le az osztrákok jobbszárnyát. A francia-olasz hadsereg főereje közben kelet felé vonult, Solferinónál megütközött az osztrákokkal, és döntő győzelmet aratott. Az ütközet után huszonezzer halott és sebesült maradt a csatatéren.

Türr most már biztosra vette, hogy hamarosan hazájában harcolhat a szabadságért. Türelmetlenül várta felépülését.

Aztán villámcsapásként sújtotta le a hír. A solferinói győzelem után III. Napóleon fegyverszünetet ajánlott Ferenc Józsefnek. A két császár Villafrancában megegyezett.

„A dolog annyira hihetetlennek látszott, hogy mint a vízbefúló a szalmaszálhoz, mi is kapkodtunk ahhoz a körülményhez, hogy a hírlapok szárazon csak fegyverszünetet említettek. Hátha nem békeelőzmény, hanem csak olyan pár napra szóló fegyverszünet forog fenn, aminő háborúban néha előfordul” - írja Kossuth Lajos.

Türr is igyekezett reménykedni, de hamarosan kiderült, hogy a két császár megegyezése végleges.

Cavour csak akkor értesült a fegyverszünetről, amikor *már megkötötték*. Drámai jelenet zajlott le közte és Viktor Emánuel közt, aki a miniszter keresztkérdéseire nem titkolhatta el: a francia császár már napok óta tudatta vele azt az elhatározását, hogy béketárgyalást kezdeményez Ferenc Józseffel.

Cavour dühöng, és szemrehányásokat tesz az uralkodónak. Az olaszok Észak- és Közép-Itália egyesülését várják a háborútól, de Ferenc József ezek után nem fog lemondani a velencei tartományról. Viktor Emánuelnak az a nézete, hogy nincs mit tenni, be kell érni Lombardiával. Szóváltásuk oly heves, hogy kihallatszik.

- Akkor inkább mondjon le, Felség! - jelenti ki Cavour.

- Hallgasson! Ön megfelelnek arról, hogy én vagyok az uralkodó.

- Nem! Az igazi uralkodó most én vagyok - csattan fel a miniszter, és kijelenti, hogy lemond.

Garibaldi felháborodása határtalan. Haragja nemcsak III. Napóleonra, a „Szajna-parti ámítóra” zúdul, hanem Cavourra is, aki Savoyát és az ő szülőföldjét, Nizzát alkuba bocsátotta. Torinóba utazik, indulatosan felelősségre vonja és árulással vádolja Cavourt. Kettőjük közt ettől kezdve feszültté vált a kapcsolat. Garibaldi keserű bizalmatlansággal neheztel a hivatalos Piemontra. Úgy véli - nem alaptalanul -, hogy a kormány a népi szabadságmozgalmat a saját céljaira használta fel.

Ebben a súlyos helyzetben derül ki, hogy a „rettenthetetlen magyar” milyen kiváló reálpolitikai érzékkel rendelkezik. Türr Istvánt tisztelet és szeretet fűzi Garibaldihoz, nagyra becsüli vezetői tehetségét, szuggesztív egyéniségét, töretlen jellemét, példás önzetlenségét, de ugyanakkor felismeri, értékeli és pótolhatatlannak tartja Cavour, az államférfi képességeit. Súlyos sebesüléséből alighogy felépülve közvetíteni igyekszik a népvezér és Cavour, majd a miniszter lemondása után Garibaldi és a király közt. Katonai sikerei, gyorsan vágó, éles esze, megnyerő egyénisége és őszinte vágya, hogy egyetértést teremtsen, alkalmassá teszik erre a feladatra.

VILLAFRANCA UTÁN

III. Napóleon környezete igyekezett elhitetni a közvéleménnyel, hogy a császár azért vetett véget a háborúnak, mert a solferinói ütközet után eliszonyodott a harctéren heverő halottak és sebesültek tömegétől. Szemtanúk leírása szerint a csatátér látványa valóban borzalmas volt. A francia hadsereg rossz szanitécyszolgálat miatt a sebesültek elszállítása akadozott, tömegesen pusztultak el a puszta földön, a tábori kórházban nem volt elegendő kötszer, orvosság. De a francia császárt más és nem is egyetlen ok készítette elhatározásra. Hazájában tekintélyes ellenzék, a pápa világi hatalmát féltő klerikálisok támadták az olasz nemzeti egységet pártoló politikáját. A hadjárat idején a támadó hangok ugyancsak megerősödtek. Az olasz nemzeti

mozgalom népi áramlata sem volt ínyére III. Napóleonnak. És végül: ő már megtalálta számítását. Savoyát és Nizzát a békekötés Franciaországhoz csatolta.

A torinói országgyűlést II. Viktor Emánuel *olasz királyként* nyitotta meg 1860-ban, de az olasz nemzetállam még távol volt a megvalósulástól. A velencei tartomány még mindig az osztrákok kezén, az Egyházi Állam - fővárosa Róma - a mindenkori pápa fennhatósága alatt, s Itália déli részében, a Szicíliai Kettős Királyságban továbbra is a francia Bourbon-házból származó, kegyetlenségéről hírhedt II. Ferenc uralkodik.

A csalódás keserűségét Türr is gyötrelmesen éli át, de nem adja fel a reményt. Akárcsak Kossuth, Klapka és a magyar légió katonái, meg van győződve, hogy hazája sorsa szorosan összefügg az olasz népevel. Garibaldival tart, mert tiszteli benne azt az embert, akiben az áldozatkész hazaszeretet, a nép felemelésén munkálkodó akarat összeforrt az egyetemes szabadságvágygal.

Garibaldinak az a szándéka, hogy önkénteseivel megtámadja az Egyházi Államot, ahol az elmaradott állapot miatt nagy az elégedetlenség. Akárcsak Cavournak, neki is volt egy viharos jelenete a királlyal, aki ellenzi a tervet.

Nehéz hónapok következnek. Türr kitart Garibaldi mellett, bár tisztában van vele, hogy sem a király, sem a hivatalos körök nem nézik jó szemmel a népvészért. Együtt szervezik a lombardiai nemzeti gárdát, hogy gondoskodjanak azokról az alpesi vadászokról, akiket a reguláris hadsereg nem vett át.

Végképp kiéleződött a helyzet, amikor Garibaldi felhívást intézett az olasz nemzethez, és gyűjtést indított egymillió lőfegyver vásárlására.

A gyűjtésből diplomáciai bonyodalom támadt, be kellett szüntetni.

A cselekvési terétől megfosztott Garibaldi elhajózott kis szigetére.

Türr István ott marad Torinóban. Az egymással viszálykodó, megkeseredett magyar emigránsokat igyekszik összetartani, hajdani bajtársairól gondoskodni. Vár és készülődik. Az események hamarosan bebizonyítják, hogy szoros kapcsolatot tart fenn a Caprera szigetre visszavonult Garibaldival.

AZ EZREKKEL

Genova kikötővárosában 1860. május ötödikén este tíz óra tájt kis csoport férfi lépett ki egy villából. Valamennyien a garibaldisták öltözékét viselik: piros zubbonyt, világos köpenyt, vállukon puska, övükről kard függ. Garibaldi oldalán Türr halad. A villából levezető ösvényen a kikötő felé tartanak. A part mentén bárkák. Az élelmet és a muníciót a felkelők a sötétben már előzetesen a bárkákba szállították.

Az egykori jelentés szerint 1080 önkéntes várt a két hajóra, amely elviszi őket Szicíliába, hogy megindítsák a harcot az ország felszabadítására.

Egyelőre a halászbárkákban kuporogva feszülten figyelnek. A két hajó késik. A vörösingesek időnként fényjeleket adnak le tájékoztatásul.

Az Ezrek vállalkozását sok bonyodalmas huzavona előzte meg. Mazzini már korábban ki akarta robbantani a felkelést. Küldötteket menesztett Garibaldihoz, akik felkérték, hívja össze csapatát, és álljon élükre. Garibaldi akkor úgy vélekedett, hogy a felkelés elegendő fegyver és lőszer hiányában kudarcra van ítélve. Köztársaságpárti volt ő is, de Mazzininál reálisabban

mérlegelte a tényeket. Belátta, hogy az *olasz nemzeti egység az adott történelmi helyzetben csak Viktor Emánuel alkotmányos királyságában valósulhat meg*. Óvatosságra intette az összeesküvőket, s azt tanácsolta nekik, egyelőre várjanak, s ha majd cselekvésre kerül a sor, csatlakozzanak hozzá.

Türr István ebben az időszakban nemcsak Caprera szigetével tartotta az összeköttetést, hanem a királlyal, majd a kormány ügyeit újra kézbe vevő Cavourral is. Az egységes Olaszország megalakulásától ő, akárcsak magyar emigránstársai, hazája felszabadulását, a nemzeti függetlenség megszerzését várta.

Mazzini röpiratai palermói és messinai hívei útján elárasztották Szicíliát, cselekvésre hívták fel a lakosságot, ékesszólóan bizonygatva, hogy sem Viktor Emánuel, sem Cavour, sem III. Napóleon nem fogja őket felszabadítani. Maguknak kell cselekedniük.

És cselekedtek. 1860. április elején kitört a felkelés. A Bourbon-címeres, fehér lilomos zászlókat letépték, kitzűtték a nemzetiszínű lobogókat, követelték az alkotmányt s a parasztságra súlyosodó feudális előjogok megszüntetését.

A tüntetésekre az uralkodó kegyetlen megtorlásokkal válaszolt.

A szicíliai forrongás hírére Garibaldi úgy ítélte, elérkezett a cselekvés ideje. Sziklás kis szigetéről Genovába hajózott, ahol hívei, köztük Türr, már előzetesen hozzákezdtek az önkéntesek toborzásához. *Az Ezrek*, ahogyan azóta is emlegetik őket, példái a nemzetközi összefogásnak, hiszen a vörösingések közé az olaszokon kívül magyarok, lengyelek is jelentkeztek, s a megindult szabadságharc hírére hamarosan angolok, franciák, németek, görögök, oroszok csatlakoztak hozzájuk. Türr mellett ismét ott vannak magyar emigráns harcostársai: Frigyesy Gusztáv, Tüköry Lajos, Dunyov István, Teleki Sándor és még sokan, akiknek nevét nem tartja számon a történelem.

Cavour és a király szemet hunyt a készülő hadjárat felett. Hivatalosan nem vettek róla tudomást, nem segítettek. Mindketten óhajtották az Ezrek sikerét, de aggódtak is, és nemcsak a példátlanul vakmerő vállalkozás kimenetele miatt. A király is, a miniszterelnök is attól félt, hogy a köztársasági irányzat kerekedik felül. *Türrben látták azt az embert, akit Garibaldi kedvel és nagyra becsül, s aki alkalmas arra, hogy mérsékelje a szélsőséges mazzinisták befolyását.*

Térjünk vissza a bárkákban veszteglő vörösingésekhez, akik fényjeleket küldenek az éjszakába. Hajnaltájt végre megérkezik a két kereskedelmi hajó, a *Lombardo* és a *Piemonte*. A garibaldisták a tulajdonosok hallgatólagos hozzájárulásával foglalták le őket. Az önkéntesek felkapaszkodnak a fedélzetre.

A nevezetes hajóra szállást festmények is megörökítették. Az egyik a halászcsonakban útra készen áll egymás mellett Garibaldi, Türr és a mazzinista Crispi.

A sorsdöntő elindulásnak neves krónikása is akadt. A népszerű francia regényíró, Dumas, a *Monte-Christo grófja* és *A három testőr* szerzője *A garibaldisták* címmel könyvet írt az Ezrek hadjáratáról. Ő említi, hogy Garibaldi és szárnysegédje, Türr ezredes lépett utolsóként a hajóra.

A romantikus író előadja, hogy a viharosan hánykolódó tengeren berakodás közben a löszert és fegyvereket szállító bárka eltűnt. Hiányát Garibaldi csak útközben, két nap múlva vette észre.

Dumas fordulatosan adja elő a történetet, amelynek hitelességét nyugodt lélekkel kétségbe vonhatjuk. Garibaldi, a kiváló, tapasztalt gerillavezér nem követhetett el olyan elemi hibát, hogy az egyik, ráadásul döntő fontosságú szállítmányt tartalmazó bárka eltűnését ne vegye *nyomban* észre. Maga Türr is másként beszéli el az eseményt.

Az az igazság, hogy az Ezrek elavult fegyverekkel indultak útnak. Cavour - feltehetően diplomáciai bonyodalmaktól tartva - nem engedélyezte, hogy a „Millió puska” Bizottság raktárából fegyverkezzenek fel. (Emlékezhettek, hogy ez a raktár abból az országos, sőt nemzetközi gyűjtésből jött létre, amelyet Garibaldi indított el.) Türr szerint egy szállítmány muníció nem érkezett meg, csempészek tették rá a kezüket. Annyi bizonyos, hogy az Ezreknek szükségük volt lőszerre és korszerű fegyverekre, s mindezt Türr szerezte meg.

A bravúros vételezést Dumas részletesen leírja említett könyvében. Türr is beszámol róla a garibaldistákról szóló *Il divisione (A hadtest)* című, olasz nyelven írt munkájában. A merész vállalkozást a két írás nyomán foglalom össze.

A vakmerő tett előtt, amelyet Türr István rendkívüli lélekjelenléttel hajtott végre, hősünk ugyancsak lehangoló bajjal küszködött. A viharos tengeren hánykolódó hajón néhány társával együtt tengeribetegségben szenvedett.

Unokája elbeszéléséből tudjuk, hogy az öregkorában is fáradhatatlanul tevékeny, vállalkozó szellemű Türr ódzkodott a vízi utazástól, és még sétahajózásra is ritkán, csak unokája kedvéért szánta rá magát. De tegyük hozzá: ha a szükség úgy hozta, vállalkozott ő hosszú hajóútra is, így jutott el Közép-Amerikába, Kolumbiába.

Egyelőre az Adria hullámain dülöngő hajó fedélzetén fekszik csukott szemmel, elerőtlenedve. Vele együtt az Ezrek közül másokat is leterített az émelygéssel, hányással járó rosszullet.

Az Ezreknek mielőbb korszerű fegyverekhez és lőszerhez kell jutniuk. A terv már megszületett Garibaldi agyában, a kivitelezést Türr-re akarja bízni, akiben a vakmerőség leleménnyel egyesül. Keresésére indul, hogy tervét közölje vele, de látja, hogy az ezredes milyen állapotban van, így csak hát annyit mond neki:

- Türr, majd ha szárazföldet érünk, beszédem lesz önnel.

- Mikor érünk partot, tábornok úr?

- Este - mondja Garibaldi.

Türr sóhajt, és ismét lehunyja szemét, úgy érzi, halálán van.

Mihelyt a hajó kiköt, jelentkezik Garibaldinál. A tábornok megbízza, hogy a Viktor Emánuel uralma alatt álló, közeli Orbitello erőd parancsnokától szerezzen fegyvereket és muníciót, de figyelmezteti, hogy a feladat veszélyes. Türrt nem hagyja el megszokott, jó humora.

- Inkább a halál, mint újra a viharos tengeren hajózni.

Kocsiba ül, az erődhez hajt, jelentkezik a parancsnoknál, átnyújtja neki Garibaldi levelét, amelyben a tábornok arra kéri a parancsnokot, adjon hitelt Türr ezredes szavainak, támogassa a Piemont dicsőségét, Itália érdekét szolgáló vállalkozást, és lássa el őket munícióval.

A parancsnok kijelenti, hogy ő csak utasításra cselekedhet. Türr azon nyomban levelet ír Viktor Emánuel szárnysegédének. Megkéri, forduljon az uralkodóhoz, hogy őfelsége rendelje el a fegyverek és a lőszer kiadását.

A levelet az erőd egyik tisztje vitte Torinóba, mert Orbitellót és a fővárost akkoriban még nem kötötte össze sürgönyvonal. Tegyük hozzá, a vörösingesek szerencséjére, mert ellenkező esetben kiderül, hogy az Ezrek egy csapat lelkes, bátor férfi vállalkozása, amelyet sem az uralkodó, sem a kormány nem támogat.

Napokba kerül, míg a levelet továbbító tiszt oda-vissza megjárja az utat. Addig kell megszerezni a fegyvereket és a lőszert.

Türr ekkor hajtja végre a feladat nehezebb részét. Dumas szerint ékesszóló is, erőszakos is. Váltig azt hajtogatja, hogy a garibaldisták a király akaratából mintegy félhivatalosan vonulnak a szicíliaiak segítségére, s meggyőzőerejét latba vetve ráveszi a parancsnokot, hogy ne várja meg a fővárosból érkező utasítást, hanem azonnal lássa el őket hadi felszereléssel.

Valószínű, hogy ékesszólása nem járt volna sikerrel, ha a parancsnok szívében nem húz a garibaldistákhoz, de bizonyos, hogy az Ezreknek Türr vakmerő fortélyossága szerzett muníciót és hat ágyút. Kivált az ágyúk voltak létfontosságúak, amíg jelentős hadizsákmányhoz nem jutottak.

Az erődparancsnok számára korántsem végződött ilyen szerencsésen a vételezés. A hadügy-miniszter elmozdította állásából, vád alá helyezték és bebörtönözték. Türr hónapok múlva értesült sorsáról.

MARSALÁTÓL PALERMÓIG

A tengeri út hat napig tartott. Az Ezrek már a szicíliai partok felé közeledtek, amikor két Bourbon-hadihajó felfigyelt rájuk, és üldözőbe vette őket. A sötétben sikerült elmenekülniük, de Garibaldi üldözésüktől tartva megváltoztatta eredeti tervét, és úgy döntött, hogy hajói a legközelebbi kikötőbe, Marsalába futnak be. A partraszállás lebonyolításával Türrt bízta meg.

Május 11-én, déltájt elérték a kikötőt. Időközben üldözőik ismét felbukkantak, és tüzet nyitottak rájuk. Az Ezrek egyik hajója megsérült, de ügyes manőverezéssel sikerült lehorgonyoznia. Türr ötven emberrel megkezdte a kiszállást. A garibaldistáknak szerencsájük volt: a kikötőben angol kereskedelmi hajók vesztegeltek, s a Bourbon-haditengerészek, nehogy megrongálják az angol hajókat, megsértve ezzel a semlegességet a nagyhatalom, Anglia iránt, nem tüzeltek. Türr a felderítő lovasokkal és egy gyalogoszalakkal elfoglalta Marsala városát. Első dolga volt megszállni a postát, ahol a távírársz éppen riasztotta a fővárost. Két hadihajó érkezését jelentette, amikor az egyik vörösinges félrelökte, és így fejezte be a sürgönyt:

- Tévedtem. Kereskedelmi hajók érkeztek.

A partraszállás sikerült, de ez csupán az első lépés. A főváros a megszakadt táviratjelentés miatt bizonyára gyanút fogott. A hadihajók sem maradtak tétlenek. 1088 ember állt szemben egy ország haderejével. Az Ezreknek győzniük kellett, vagy elpusztulnak. Visszaút nincs. Sérült hajójuk használhatatlan, az ép az ellenség kezébe került.

Minden azon múlik, sikerül-e a rajtaütést országos méretű népfölkeléssé szélesíteni, s az ütközetek folyamán újabb kellő mennyiségű fegyvert és lőszert szerezni.

Az Ezrek megkezdtek az előrenyomulást. Megérkezésük híre végignyargalt a környéken, s a szicíliaiak tömegesen csatlakoztak hozzájuk. Sokuknak bizony csak ásó, kapa, kasza, csákány volt a fegyvere.

Garibaldi még Marsalában megbízta Türr Istvánt, hogy terjesszen elő javaslatot nemzeti hadsereg alakítására. Három nappal a partraszállás után felhívást intézett Szicília népéhez, amelyben Olaszország és Viktor Emánuel nevében - az utóbbi tudta nélkül - Szicília diktátorává nyilvánította magát. Ezt azért tette, hogy törvényerejű rendeletekkel biztosítsa a felkelés sikerét, és könnyítsen a nyomorgó parasztok sorsán. Az első diktátori rendelet Türr István javaslata alapján nemzeti hadsereg szervezését léptette érvénybe, és ekkor elkezdődött a toborzás.

Mihelyt eljutott Torinóba a hír, hogy Garibaldi Szicília diktátora lett, Cavour tiltakozott a király nevében. Ettől fogva Türr a *katonai és a békítő kettős szerepét tölti be*. Életét újra meg újra kockára téve harcol Garibaldi oldalán, nemcsak hősiességének, hanem hadvezetői képességének is tanújelét adva, és igyekszik enyhíteni az ellentéteket Cavour és Garibaldi közt. De egyelőre a fegyvereké a szó.

A Garibaldi kiáltványát követő napon került sor Szicíliában az első ütközetre a szabadságharcosok és a Bourbon királyi haderő közt a Calatafimi kisváros mellett. Türr István most is kitüntette magát: kivont szuronnyal vezényelt sikeres rohamot. A vörösingesek és a hozzájuk szegődött felkelők szétverték a számbeli fölényrel rendelkező Bourbon-hadsereget.

Élete során Türr gyakran emlegette, hogy Garibaldi parancsára szabadon engedték a foglyokat, csak fegyvereiket vették el tőlük. A csata után a vezér az ellenség bátorságáról is megemlékezett. Nagylelkűségének híre ment, a királyi haderőből egyre többen álltak át az Ezrekhez.

A világ ámulva figyelte a hősi vállalkozást. Egy csapat önkéntes harcra indult a kilencmillió királyság hadereje ellen, és győzött. Angliában, Franciaországban, német földön pénzt és fegyvert gyűjtöttek a garibaldisták megsegítésére, újságok tudósítókat küldtek a helyszínre, Franciaországból saját jachtján fegyvereket és lőszert szállítva, a felkelőkhöz indult Dumas. A garibaldisták Szicília fővárosa, Palermo felé vonultak. Elfoglalásától függ hadjáratuk sikere.

Palermótól nem messze a szabadságharcosok egy magaslaton táboroztak. Az előzetes terepszemlélet Garibaldi Türr kíséretében tartotta. Távcsovúkkal mindketten jól kivehették Palermót s a királyi csapatok bekerítésre valló hadmozdulatait. Garibaldi visszavonulást rendelt el, és megbízta Türrt, hogy alakulatával fedezze a főerőt.

Türr végrehajtotta a parancsot, majd csatlakozott a sereghez. Haditanácsot tartottak. A vezérkarból néhányan azt tanácsolták, hogy egyelőre hagyjanak fel Palermo megtámadásával, vonuljanak a sziget belseje felé, és gerillákkal szaporítsák erőiket. Türr támadást ajánlott, s előadta tervét. Felfedezett egy dél felé vivő hegyi utat; ha azon elindulnak, számítása szerint rövidesen mintegy kétezer főnyi gerillacsapathoz jutnak el, s együttes erővel éjszaka megrohamozzák a fővárost.

Garibaldi elfogadta az indítványt. Türr terve bevált, a sereg egyesült a gerillákkal, s így vonult Palermo bevételére.

A szicíliai hadjáratról szóló könyvében Türr felidézi az éjszakai utat a főváros felé. Tiszta, csillagos, déli éjszaka volt. Garibaldi oldalán lovagolt. Tábornoka a holdfényben felpillantott az égre.

- Fiatalkoromban azt mondták nekem, hogy mindnyájunknak van egy csillaga, s én kiszemeltem a magamét, ott a Nagymedve jobbján.

- Ragyog! Bevesszük Palermót - mondta Türr.

Elkeseredett harcok után vették be.

Szicília fővárosát éjszakai rajtaütéssel akarták elfoglalni, csak hogy a terv nem sikerült. A lelkes, de meggondolatlan gerillák „Éljen Olaszország! Éljen Garibaldi!” kiáltása riasztotta a Bourbon-katonákat, s ők támadásba lendültek, és nemcsak a gerillákat szórták szét, hanem egy híd elfoglalásáért küzdő vörösinges zászlóalj is visszaszorítottak.

Türr egy zászlóalj élén a visszavonulók közé sietett, és sikerült neki meghátrálásra kényszeríteni az ellenséget. A hídon átkelve a garibaldisták a Termini kapun át behatoltak a városba, s ott torlaszokat emeltek.

A csata megszakításokkal három nap és három éjjel tartott. A királyi haderő nem kímélte Palermo lakóit, két irányból, a tenger felől és a vár erődjéből bombázta a várost. A garibaldistáknak már fogytán volt a lőszerük, a várbelieknek élelmük volt fogytán. A Bourbon-haderő parancsnoka végül fegyverszünetet kért, de először olyan elfogadhatatlan feltételeket ajánlott, amelyeket nemcsak Garibaldi és vezérkara, hanem Palermo városi vezetősége sem fogadott el. Hosszas huzavona után végre létrejött a fegyverszünet.

Türr elbeszélte, hogy a fegyverszünet megkötése után a Bourbon-katonák a vörösingések sorfala közt vonultak el, így kellett megvédeni őket a sanyargatott nép bosszújától.

Az erődben sínylődő politikai foglyokat azonnal szabadon bocsátották. Türr István Garibaldi oldalán bevonult a királyi palotába, a vörösingések vezére oda helyezte főhadiszállását.

A Palermo bevételéért folyó harcokban tanúsított érdemeiért Garibaldi Türr ezredest tábornokká nevezte ki, és megbízta egy hadosztály szervezésével.

A harcok tömérdek áldozatot követeltek. Elpusztult Türr barátja és régi bajtársa, Tüköry őrnagy is. Amputálták a lábát, hogy megmentsék a vérmérgeztéstől, de a műtét elkésett. Az egykori beszámoló szerint a temetési menet élén Türr haladt, „szomorú arca rezzenetlen, úgy lépked, mintha a veszthelyre menne”.

Palermóban egy sétány és a laktanya manapság is őrzi Tüköry nevét.

GYŐZELEM ÉS VISZÁLYOK

Példátlan sikerű hőstettek! George Sand, a nagynevű francia író újságcikkben így magasztalja Garibaldit és vörösingeseit: „Úgy látszik, Garibaldi számára nincs lehetetlenség. Egy maréknyi hozzá méltó bátor emberrel felvette a küzdelmet a hatalmas hadsereggel.”

Az író csodát emleget. De csodák nincsenek. Az eseményeknek okai vannak, azokat kell feltárni.

A garibaldistákhoz képest valóban nagy számbeli fölényben volt a hivatásos katonákból álló, jól felszerelt Bourbon-haderő, de a szabadságharcosok közös célért harcoltak, s egy legendás hős vezette őket. Garibaldi, a tapasztalt gerillavezér egyaránt értett a rajtaütéshez és az ellenség kijátszásához. A muníció, a korszerű puskák és az ágyúk megszerzése a kezdeti győzelmekhez Türr érdeme volt, a partraszállás sikere is részben rajta múlt.

Bár az Ezrekből alig ötszázan maradtak életben, Garibaldi hadereje egyre nőtt. Lengyel, orosz, cseh, angol, francia önkéntesek érkeztek a felkelőkhöz. A szicíliai parasztok - köztük sok serdülő fiú - tódultak a vörösingések zászlói alá. Fegyverük puska helyett gyakran kasza, kapa, fejsze. A szicíliai nép sorsa jobbra fordulását várta Garibalditól.

Csakhogy a győzelem nem zavartalan. Türr aggódva észleli, hogy szeretett vezére és a kormány közt egyre inkább kiélesedik az ellentét. A király és Cavour tart Garibaldi óriási népszerűségétől, aki soha nem titkolta, hogy köztársaságpárti, de azt is leszögezte, hogy a köztársaság ideje még nem jött el. A király és Cavour bizalmatlanságát felkeltették a merev köztársaságpárti mazzinisták Garibaldi környezetében; féltek, hogy a mazzinisták befolyása érvényesül, holott maga Garibaldi is kikelt azok ellen, akik „íróasztal mellől szabnák meg a világ törvényeit”.

A kölcsönös bizalmatlanság légkörében Türr István teszi a maga dolgát. A Bourbon-hadsereg még nem szorult ki végleg Szicília földjéről. Türr sorozási rendeletet bocsátott ki; a falvak küldöttségekkel tiltakoztak: június van, a mezei munkák dandárja, ne vigyék el a munkabíró férfiakat katonának.

A felszabadítók nem fordíthaták maguk ellen a népet, Garibaldi utasította Türrt, hogy a hadosztályt önkéntesekből állítsa össze. De néhány hét alatt nagyot változott a helyzet. Önkéntesek is alig jelentkeztek, a falusiakat a munka tartotta vissza, a módos városi lakosságot a rettegés a forradalmi változástól, pedig Garibaldi megkövetelte a magántulajdon tiszteletben tartását; fosztogatásért halálbüntetés járt.

Ezekben a válságos napokban érkezik meg Dumas, és küldi színes tudósításait a szicíliai szabadságharcról, s gyűjti az anyagot a garibaldistákról szóló könyvéhez. A magyarok közül Teleki Sándort régebről ismerte, Türr-rel rögvest barátságba keveredett. Garibaldi után az ő személyével foglalkozik legtöbbet, róla ír a legnagyobb rokonszenvvel.

Dumas azt állítja a szabadságharcosokról szóló könyvében, hogy ő figyelt fel Türr rossz egészségi állapotára, és tudatta Garibaldival, hogy kedvelt tábornoka sebe kiújult. Annyi bizonyos, hogy a diktátor betegszabadságra küldte a legyengült Türrt, akinek a felszakadt seben kívül más baja is lehetett, mert három napon át szivárgott szájából a vér. Garibaldi parancsára Piemontba utazott, hogy erőre kapjon. A kényszerű pihenést békítői szerepre használta fel, és erélyesen visszautasította a vádat, hogy Szicíliában anarchia uralkodik.

Tevékenységről beszámolt Garibaldinak; nyilván erre vonatkozó válasz az a levél, amelyet Türr István mozgalmas élete során megőrzött.

„Kedves Türr!

Örülök, hogy jobban van, és nemsokára velünk lesz. Nem szükséges, hogy utasításokat adjak Önnek; cselekedjék, és bármit tesz is, az én jóváhagyásomat bírja.

Köszöntse nevemben barátainkat, és jöjjön mihamarabb.

*Az Ön
Garibaldija”*

Türr István arra is talált alkalmat, hogy az orbitellói vár parancsnokának, akitől fortélyosan fegyvert és lőszert szerzett az Ezrek számára, segítségére siessen. Kihallgatást kért a királytól, s az uralkodónak arra hivatkozott, hogy elsősorban őt kellene büntetni, hiszen félrevezette a parancsnokot.

Életrajza írójának Türr beszámolt a királlyal folytatott párbeszédéről. Szavaira Viktor Emánuel mosolyogva azt válaszolta:

- Igaz, nekünk van még egy kis elszámolnivalónk. Ön alaposan kifosztotta egyik váramat.

- De Felsőged koronája egy drágakővel, Szicíliával gyarapodott, és hamarosan Nápolyal is gazdagodni fog - vágott vissza Türr.

A király kijelentette, hogy a parancsnoknak nem lesz bántódása, de utasította a tábornokot, hogy forduljon a hadügyminiszterhez, és vele is közölje a tényállást. Ez megtörtént, s a parancsnok ellen a vádat elejtették.

Szicília egyelőre még nem tartozik Viktor Emánuel királyságához; területén Messina és Milazzo, két kulcshelyzetű város a Bourbon-hadsereg hatalmában van.

Türr felépülve a kellő pillanatban tér vissza a szigetre: Garibaldi a két város bevételére készül.

Véres ütközetben vették be az önkéntesek Milazzót, majd Messinát. Szicília földjéről teljesen kiszorították II. Ferenc király hadseregét, és megkezdődtek az előkészületek az átkeléshez a Messinai-szoroson Nápoly felé.

És ismét széthúzás, viszály. Az egyik hadosztály parancsnoka sürgeti a hadjáratot Róma felszabadítására, sértődötten elhagyja Szicíliát, mert Garibaldi nem tartja időszerűnek. Hadosztályát a Türréhez csatolják.

A helyzet oly feszült, hogy a szemlét tartó Türrnek a katonák azt kiabálják:

- Rómába! Rómába akarunk vonulni!

Türr ellovagol a csapat előtt, és rá se hederítve a hangoskodókra, a szemle végén szembe fordul a katonákkal, s azt mondja:

- Szicíliában Garibaldi parancsol, a sereg oda vonul, ahová ő rendeli, akinek ez nem tetszik, távozzék rögtön a szigetről!

Hamarosan újabb viszály és bonyodalom tanúja, amely késlelteti az átkelést. II. Ferenc nápolyi király, hogy trónját mentse, alkotmányt ígért alattvalóinak, és III. Napóleon segítségét kérte. A francia császár közbejárására tárgyalás kezdődött Cavour és II. Ferenc küldöttei közt. Viktor Emánuel felszólította Garibaldit, hagyja abba az előkészületeket a további hadjáratra, de Garibaldi - akárcsak önkéntesei - ennyi véráldozat után nem volt hajlandó megtorpanni. III. Napóleon azzal fenyegetőzött, hogy flottájával körülfogja a garibaldistákat Szicíliában. Türr ekkor Párizsba utazott, s ott kapcsolatba lépett a császár unokafivérével, azzal a bizonyos Plon-Plon herceggel, aki Viktor Emánuel lányát vette feleségül, s arra kérte, értesse meg a császárral, ha Dél-Olaszországot nem hagyják egyesülni Piemonttal, akkor Garibaldi kormányzósága alatt válik függetlenné.

Türr Istvánnak ez volt az első félhivatalos diplomáciai küldetése. Ezt idővel számos más fontos megbízatás követi.

III. Napóleon végül is elállt szándékától.

NÁPOLY VÁROS ÉS TARTOMÁNY KATONAI KORMÁNYZÓJA

Szicília felszabadítása után, 1860. augusztus végén Türr István a két hadosztályból egyesült XV. hadosztályával átkelt a Messinai-szoroson. Garibaldi hadereje majd harmincezerre gyarapodott az olasz földről és külső országokból odasereglett önkéntesekkel. A garibaldisták gyorsan nyomultak előre a Nápolyi Királyság területén. A Bourbon-alakulatok visszavonultak, vagy letették a fegyvert, az út nyitva állt Nápoly felé. Szeptember hetedikén Türr István Garibaldi oldalán belovagolt Nápoly városába. A következő napon a diktátor Türrt a város és a tartomány katonai parancsnokává nevezte ki.

II. Ferenc király elmenekült, a lakosság megmentőként ünnepelte az önkénteseket, de Türrnek még kinevezése éjjelén le kellett törnie Nápoly közelében egy ellenforradalmi támadást, amelyet a papság szított, s élén a Bourbon-hadsereg egyik tábornoka állt. Türr csapatával a helyszínre sietett, sikeresen megütközött a királyi dandárral, és megadásra kényszerítette. Az ütközetben ágyúkat, lovakat és több ezer puskát szerzett. A hadizsákmánynak nagy jelentősége volt, hiszen a garibaldistáknak harcokban kellett megszerezniük a továbbnyomuláshoz szükséges fegyvereket. Az ágyúknak a voltornói csatában veszik majd nagy hasznát.

A magyar önkéntesek elszórta harcoltak a különböző garibaldista alakulatokban. Felszerelés hiányában nem alakulhatott belőlük egységes csapat. Új tisztségében Türr megvalósíthatta

valamennyiük óhaját: létrejött a lovasságból és gyalogságból álló magyar légió. A két piros-fehér-zöld zászlót Garibaldi adta át a légiónak „a hálás Olaszország nevében”, és kijelentette, hogy Olaszország függetlensége, szabadsága szoros kapcsolatban van Magyarország függetlenségével és szabadságával.

Türr István magas tisztsége temérdek gonddal-bajjal járt. Nápoly katonai kormányzója kényes helyzetbe került. Saját szavait idézve: valóságos tojástáncot kellett járnia. A mazzinisták hallani sem akartak a Piemonttal való egyesülésről, köztársaságot követeltek, Cavour hívei az egyesülést sürgették, a különböző nemzetekből származó önkéntesek közt napirenden volt a villongás. Garibaldi és Cavour közt fokozódott az ellentét - erről Kossuth is aggódva emlékezett meg *Irataiban*.

Ennyi széthúzás közt kellett a harcot folytatni. A Nápolyi Királyság még nem szabadult fel teljesen. Igaz, hogy II. Ferenc elmenekült - nemcsak az ellenség, hanem saját alattvalói elől is, akik gyűlölték kegyetlenségéért -, de negyvenötezer főnyi serege Capua közelében összpontosult. Ezzel a haderővel ütköztek meg a garibaldisták.

A két napig tartó, súlyos harc, amelyet voltturnói csataként tart számon a történelem, az önkéntesek győzelmével végződött.

Türr István ezúttal is lendületes bátorsággal szerepelt. Hadosztályában a magyar légió kitüntette magát vitézségével. Garibaldit ugyanis csaknem bekerítette az ellenség, amikor a magyar légió odatódult, és szuronyrohammal szétszórta a Bourbon-katonákat. Garibaldi napiparancsban emlékezett meg a magyar légió hősiességéről.

A megvert sereg Capua és Gaeta várába vonult vissza.

Türr István tehetségével, áldozatkészségével szolgálta az olasz nép felszabadulásának, a nemzeti egység megalakulásának, az olasz haza létrejöttének ügyét. És a távoli haza, Magyarország? Hősünk joggal remélte, akárcsak az egész magyar emigráció Kossuth Lajossal az élén, hogy közeleg az idő a magyar függetlenség megteremtésére.

Garibaldi az egész sereg előtt köszönetet mondva a magyar légiónak, kijelentette:

- Nekünk kötelességünk, hogy segítőink ügyét a magunkévá tegyük. És meg is tesszük.

Garibaldi tehát kész a segítségre, az olasz kormánynak pedig - Türr István joggal vélekedett így - érdeke gyöngíteni Ausztriát, hogy Velencét visszaszerezhesse. Türr hazájával kapcsolatos reményeit erősítette az a kedvező körülmény, hogy Nápoly város és tartomány katonai kormányzójaként ő rendelkezett az összeomlott királyság hadianyagával. A későbbi események során ennek fontos szerepe lesz.

Katonai kormányzóként Türr már kezdetben leszögezte álláspontját: „Ilyen időkben, mint amelyben most élünk, *háromszorosan becsületesnek, bátornak és igazságosnak kell lenni.*” Okos tapintata és embersége lépten-nyomon megnyilvánult. Fegyelmet követelt, a besúgást, áskálódást nem tűrte.

A politikai foglyokat szabadon bocsátották, a királyi javak az állam birtokába kerültek. Csakhogy minden forradalmi változásnak vannak szélsőséges megnyilvánulásai. Nápoly utcáit tüntetők lepték el, s a magas rangú Bourbon-tisztviselők kivégzését követelték. Türr magához hívatta a tüntetők főkolomposait, megmagyarázta nekik, hogy hasonló igazságtalanságok miatt separték el a múlt rendszert. Követelésükkel Garibaldi hitelét rontják. Olyan meggyőzően beszélt, hogy a vezetők szétoszlatták a tömeget.

A voltturnói győzelem után Cavour diplomáciai jegyzékben tudatta a külországokkal, hogy II. Viktor Emánuel, teljesítve a lakosság óhaját, hadseregével bevonul Nápolyba.

A bevonulás megtörtént. A díszmenetben a király hintója mellett Türr lovagolt mint Nápoly katonai parancsnoka. Az uralkodó fogatát tábornokai lóháton, miniszterei kocsiban kísérték.

A nép Garibaldit éllette.

Szicília és a Nápolyi Királyság hamarosan népszavazással csatlakozott Piemonthoz. II. Viktor Emánuel „Isten kegyelméből és a nemzet akaratából” Olaszország királya lett. Még mindig nem az egész Olaszországé. A velencei tartomány Ausztriáé, Róma pedig az Egyházi Állam fővárosa, ahol francia helyőrség biztosította a pápa uralmát.

„TÜRR PISTA MEG PUSKÁT...”

Minél boldogtalanabb a nép, annál szenvedélyesebb bizakodással fordul egy-egy ember felé, akitől sorsa jobbra fordulását várja. Az emigrációban élő Kossuth a magyar szabadság testet öltött jelképévé vált. A népdal Kossuth Lajossal és Garibaldival együtt emlegeti a kőművesinasból tábornokká emelkedett Türr Istvánt:

Szennyes az én ingem,
Szennyes a gatyám is.
Majd hoz Kossuth tisztát,
Türr Pista meg puskát.
Éljen Garibaldi!

Türr István nevét szárnyára kapta a hír. A világsajtóban, a vörösingesek hőstetteiről szóló tudósításokban gyakran írnak róla. Dumas *A garibaldisták* című könyvében magasztalja leleményességét, bátorságát, nemeslelkűségét. „Szíve félig egy angyalé, félig egy oroszláné” - írja róla a kor romantikus stílusában.

A népdal összekapcsolta Kossuth, Türr és Garibaldi nevét. Az Ezrek szabadságharcától a magyar nemzet a saját szabadulását is várta. Viktor Emánuel hadat fog üzeni Ausztriának, visszaszerzi Velencét, Garibaldi serege Türr Istvánal az élen a testvérnép segítségére siet. Ezt a hangulatot tükrözte a Jókai szerkesztésében megjelenő népszerű újság, az *Ústökös* címlapján két beszélgető ember. „Mit tegyen a magyar most?” - kérdi az egyik. „Várjon és türrjön.” (Türr jön.) Jókait felelősségre is vonta az osztrák hatóság, de ő azzal takarózott, hogy sajtóhibából csúszott a szövegbe a dupla r betű.

A remény közeledő valóságként ott vibrált a levegőben, akárcsak Ausztria solferinói veresége után, pedig a reménykedők mit sem tudhattak a nagy fontosságú, titkos megállapodásról. A garibaldisták diadalútja idején Kossuth a Magyar Nemzeti Igazgatóság nevében tárgyalásokba kezdett Cavourral. Megállapodtak, ha megindul a háború Ausztria ellen Velence visszaszerzéséért, az olasz kormány Magyarország szövetségeseiként harminc-negyvenezer főnyi sereget irányít az országba. A továbbiakat a nemzeti haderő biztosítja. A magyar légiót és az olasz csapatokat a királyi flotta szállítaná a dalmát tengerpartra, s a haditerv, amelyet Klapka dolgozott ki, számításba vette a Velence tartományban szolgáló magyar katonákat is. A megállapodást a szárd minisztertanács elfogadta.

Csakhogy Kossuth attól tartott, és nem alaptalanul, hogy Garibaldi Dél-Olaszország felszabadítása után az Olaszország testébe ékelt Egyházi Állam ellen fordul. Cavour is aggódott emiatt, mert a Róma elleni hadjárat összeütközéshez vezetne III. Napóleonnal, aki az Egyházi Államban állomásozó csapataival biztosította a pápa világi uralmát.

Garibaldi a szabad, egységes Olaszországért küzdött, ezért készült az Egyházi Állam ellen, Cavour az elért eredményt féltette, ezért tiltakozott Garibaldi szándéka ellen, Kossuth pedig mindenekelőtt hazájáért munkálkodott, s egyetértett Cavourral. Az olasz miniszterelnök arra kérte, hogy részint személyes levelével, részint *Türr tábornok útján* igyekezzék lebeszélni Garibaldit a római hadjáratról.

Kossuth hosszú levelet küldött Türrnek. Azt írta: „Még a tavalyinál is nagyobb és mindenestre biztosabb kilátásaink vannak hazánkat megszabadítani.” Majd így folytatta: „De van, ami mindent elronthat: az, ha Garibaldi Rómát s mert Rómát, tehát a franciákat megtámadná, mielőtt az osztrákokkal végeznénk. Akkor... mindennek vége lenne.”

Türr révén fegyvereket kért a nápolyi arzenálból.

A Róma elleni támadás tervét Türr is végzetesnek tartja a magyarügyre, és kész befolyását latba vetni Garibaldinál, de erre nem került sor.

Garibaldi ugyanis elhagyta Nápolyt, és hajóra szállt. Fia meg néhány bajtársa kíséretében visszaindult a sziklás Caprera szigetre. A Szicíliai Kettős Királyság felszabadítója csupán egy zsák vetőmagot vitt magával, hogy a jövő évi termésről gondoskodjék.

Pergessük néhány héttel visszafelé az eseményeket! Viktor Emánuel felajánlotta neki a tábornagi rangot, de nem engedte, hogy önkénteseivel részt vegyen a Bourbon-hadsereg két utolsó támaszpontja, Capua és Gaeta vára ostromában. Féltékeny volt Garibaldira. Saját magának akarta megszerezni a végső győzelem dicsőségét.

Türr István katonai kormányzóként egyelőre Nápolyban maradt, most már a király megbízásából.

Akad történetíró, aki következtelenséggel, sőt megalkuvással vádolja őt, amiért a Garibaldival oly méltatlanul bánó király szolgálatába állt. Csakhogy Türr István, bár életét újra meg újra kockára tette az olasz nemzeti egységért és szabadságért, magyar ember lévén *mindenekelőtt hazája sorsáért érzett felelősséget*. Garibaldi bizalmatlan volt az olasz királysággal szemben, Türr úgy vélte, hogy a magyar függetlenség felé az olasz udvar nyithatja meg az utat. Maga Kossuth is azt vallotta: „...én a szövetséget nemcsak császároktól, királyoktól, szultánoktól vagy akármi néven nevezhető despotáktól, de még magától az örökkévaló ördögtől is elfogadom, csak arra vigyáznék, hogy el ne vigyen.” És ne feledkezzünk meg arról sem, hogy Türr István, a vakmerő katona született diplomata is, s a harctéren kívül mindig a békés egyezkedésre hajlott.

Garibaldi tiszteletben tartotta Türr álláspontját. Bár tábornokai közt ő volt az egyetlen, aki helyeselte Szicília és Nápoly azonnali csatlakozását Piemonthoz - amit Garibaldi későbbi időpontra halasztott volna -, a harcokban tanúsított kiválóságáért altábornaggyá nevezte ki. A későbbi események bebizonyítják, hogy Garibaldi és Türr István kapcsolata mindvégig baráti maradt.

A NÁPOLYI PALOTÁBAN

A siker és a hatalom majd minden ember egyéniségén változtat, és ritka esetben előnyösen. Türr István segítőkészségéről, bajtársiasságáról gyakran emlékeztek meg kortársai, akárcsak bravúros vitézségéről. Teleki Sándor gróf, aki együtt harcolt vele Garibaldi seregében, így ír róla: „Száműzetésben, hadjáratokban, vándorlásaimban hosszú évek során éltem vele, éltem

mellette. Betegségben ápoltuk egymást, nyomorban megosztottuk a falatot, keseregtünk és vigadtunk együtt. Megtörtént, hogy táborban aludva fejem alá lopta kabátját...”

Főlévelő életútján Türr Istvánnak egy mindeddig rejtve maradt tulajdonsága nyilvánul meg: hajlama a nagyvonalú életvitelre. Nápoly város és tartomány kormányzójaként altábornagyi rangban ezt a kedvtelését kielégítheti. Tünneményes katonai karrierje előtt is munkája, leleményessége csaknem mindig megóvta a szűkölködéstől. Magas rangjában bőkezű önmagához és másokhoz. A szigorúan puritán Garibaldi mellett erre bizony nem volt lehetősége.

Klapka, aki Kossuth megbízásából érkezik Nápolyba, hogy a királlyal és Türr-rel tárgyaljon a magyarügyről - Garibaldi már Caprera felé hajózik! -, leírja emigránstársa életmódját a nagy méltóságban. Tegyük hozzá, hogy némi irigységgel. Nyilván úgy véli, hogy Türr Istvánt a szerencse a markában tartja, hiszen a magyar emigrációban mindeddig másodszeret betöltő katona magas rangra és jelentős politikai befolyásra tett szert.

„Türr a Bella Forestiere palotát lakja, átellenben a királyi palotával. Az előtermek hosszú során mentünk végig, mielőtt a tábornok lakoszobáihoz értünk. Útközben sok ismerősre akadtam Konstantinápolyból, Párizsból, Londonból: némelyikük magyar honvéd- vagy huszáregyenruhában, a többiek a történelmi veres ingben, mindannyian Türr törzséhez tartozók...

Türr az egész hadjárat alatt nyílt asztalt tartott... A reggelinél mintegy tizenöten lehettünk. Volt nem egy a jelenlevők közt, ki még nemrégiben hangosan kikelt a Magyar Nemzeti Igazgatóság ellen, és Türrt Magyarország egyedüli szabadítója gyanánt magasztalta. Maga Türr, úgy látszik, nem vetette meg egészen a tömjénezést. Nem csoda! Magyarország Garibaldijának szerepe nem olyan szerep, mely a nemes ambíciónak nem tetszelegne.”

Kossuthal egyetértésben Klapka nyilván arra gyanakodott, hogy az ünnepezt altábornagy az elért sikereken felbuzdulva önállóan tervez akciót a haza felszabadítására. Az emigránsok közt akadt példa, nem is egy, az ilyen próbálkozásra, és valamennyi kudarccal végződött.

Klapka nyíltan feltette a kérdést: alárendeli-e magát Türr a Magyar Nemzeti Igazgatóságnak, és feltétlenül alkalmazkodni fog-e rendelkezéseihez? Türr igennel válaszolt, s ezt később írásban is megerősítette. Beszélgetésük végén Klapka újból a lelkére kötötte, hogy Kossuth és az ő tudta nélkül a magyarügyben semmit ne tegyen.

A bizalmatlanság alaptalan volt. Néhány év múlva nem Türr István, hanem Klapka próbál Kossuth tudta nélkül felkelők élén behatolni Magyarországra.

AZ OKTÓBERI DIPLOMA

Az olasz csapatok támogatásával meginduló magyarországi felkelésre nemcsak a nemzet többsége gondolt reménnyel, hanem Ferenc József is - félelemmel. Tanácsosai unszolására elhatározta, hogy a függetlenségétől teljesen megfosztott Magyarországnak némi engedményeket tesz. 1860 októberében - tehát még az olasz király nápolyi bevonulása előtt - kibocsátotta az úgynevezett októberi diplomát, amelyben lemondott az önkényuralomról, és megígérte, hogy összehívja az országgyűlést.

Az októberi diploma súlyos aggodalmakat keltett az emigrációban. Ha az országgyűlés összeül, a nemzet talán kiegyezik az uralkodóval, letesz a függetlenség kivívásáról kisebb-nagyobb engedmények kedvéért, amelyeket Ferenc József a jövőben esetleg visszavon.

Türr István is vívódik ezzel az aggodalommal. Az idő sürget: cselekedni az országgyűlés megnyitása előtt!

A Londonban élő Kossuth azon munkálkodik, hogy a háború Ausztria ellen, amely az olasz és a magyar nemzet közös ügye, minél előbb induljon meg. *Terveiben fontos szerep jut Türr altábornagynak, aki egyaránt otthon van Caprera szigetén és az udvarnál.*

Türr útján kéri Garibaldi segítségét. Leszögezi, hogy a szabadsághős a terv kivételének senki és semmi által nem pótolható része - „de ő maga azt egyedül ki nem viheti”. Vagyis Garibaldi önkéntesei és a királyi csapatok „együtt vagy egymás mellett” induljanak magyar földön Ausztria ellen. A haditerv szerint az olasz csapatokat Garibaldi vezetné, hozzájuk csatlakozna Kossuth a magyar légióval, Türr hadosztályával a magyarbarát szerb fejedelemség felől nyomulna a haza területére.

Türr több ízben felkereste Garibaldit a kis szigeten, s a magyarügyről folytatott beszélgetésükről levélben számolt be Kossuthnak. Garibaldi kész a magyarok megsegítésére, de négyezer önkéntesnél többre nem lehet számítani, mert alig valószínű, hogy a kormány harmincezer embert adhat. (A Magyar Nemzeti Igazgatóság annak idején harminc-negyvenezer főnyi haderőben állapodott meg Cavourral.)

Az olasz politikusokkal sűrűn érintkező Türr úgy látja, hogy az Ausztria elleni háború egyelőre nem időszerű. Mégsem akar letenni a felszabadító hadjáratról. Hazaszeretete, lobogó tettvégya fellegjárón merész tervre serkenti. Hadosztályával és Garibaldi szabadcsapatával Montenegrón át behatolna Magyarországra, s ott felkelésre szólítaná a lakosságot.

A tervet Klapka írja meg Kossuthnak, aki rögtön tiltakozik, mert „ami Garibaldinak Olaszországban sikerült, nem sikerül Olaszországon kívül. Csak olasz hadüzenettel történhet eredmény.”

Türr István tudomásul vette Kossuth üzenetét, és letett szándékáról. Kalandos természetének, tüzes fantáziájának utolsó fellobbanása volt ez. De Kossuthot annyira nyugtalanította a lehetőség, hogy a nagy tekintélyű altábornagy az ő jóváhagyása nélkül hiábavaló véráldozatokat követelő katonai akcióba bocsátkozik, hogy Türr, akinek tudomására jutott Kossuth aggodalma, elutazott hozzá Londonba, és *személyesen nyugtatta meg*. Biztosította, hogy soha, semmilyen körülmények között nem készít elő fegyveres beavatkozást a Magyar Nemzeti Igazgatóság tudta és beleegyezése nélkül. Szavát megtartotta.

A LEFOGLALT HAJÓK

A Magyar Nemzeti Igazgatóság az olasz-francia szövetség idején, számítva a közeljövőben meginduló szabadságharcra Magyarországon, titkos megállapodásra lépett Couza román fejedelemmel. A megállapodás szerint fegyvereket és lőszert szállítanak a fejedelemség területére, s ott az erdélyi határ közelében raktározzák el a felkelés céljaira. A muníciót, puskákat és ágyúkat francia pénzből az olasz kormány bocsátotta a magyar emigráció rendelkezésére, természetesen titokban.

A villafrancai fegyverszünet letarolta az emigráció reményeit. A fegyverkészlet Piemontban maradt. Ám az Ezrek diadalmas előretörése idején Kossuth utasítására a rakomány a genovai kikötőből öt hajón elindult a Fekete-tenger felé.

A hajókat a magyar légió főtisztjének, Dunyov ezredesnek kellett volna várnia a galaci kikötőben, csak hogy ő a voltturnói ütközetben oly súlyosan megsebesült, hogy az egyik lábát amputálni kellett.

Dunyov ezredes helyett Klapka indult Galacba, de két hajó az ő megérkezte előtt futott be a kikötőbe. Az osztrák konzul valamiként híret vette, hogy a hajók nem élelmiszert, hanem tizenötezer fegyverből és tizenkét ágyúból álló rakományt hoztak, azonnal tiltakozott, és szétkürtölte a hírt az olasz kormány fegyverszállításáról, amely nyilván az esetleges magyar felkelést támogatná. Couza fejedelem lefoglalta a fegyverkészletet. A harmadik hajóra a törökök tették rá a kezüket, a két utolsót az olasz hatóságnak sikerült visszarendelnie Genovába.

A „titkos” ügynek akkora visszhangja támadt, hogy még az angol parlament is foglalkozott vele. Cavour ingerült volt, attól tartott, hogy Ausztria, sőt a cári Oroszország is sérelmezni fogja az esetet. Ráadásul a lefoglalt fegyverszállítmányt kormánya nem követelheti vissza, hiszen suttyomban bocsátották a magyar emigráció rendelkezésére. Heves szemrehányást is tett emiatt Kossuth megbízottjának, Pulszkynak. Azt tanácsolta neki, utazzék haladéktalanul Türhöz, és kérje meg, vállalja magára, hogy ő irányította Galacba azokat a hajókat a nápolyi kormányzósága idején.

Mihelyt Türr értesült a kényes helyzetről, azonnal indult Torinóba, felkereste Cavourt, és kijelentette, hogy kész magára venni a felelősséget, majd az olasz miniszterelnök megbízásából Londonba utazott, s ott oly ügyesen tárgyalt Lord Palmerston külügyminiszterrel, hogy a fegyvereket visszaszerezte az olasz kormánynak.

Az államférfiak és diplomaták még évek múltán is úgy tudták, hogy Türr tábornok önhatalmúlag küldött fegyverrakományt a galaci kikötőbe.

A HATALMASOK OLDALÁN

ROKONSÁG A BONAPARTE CSALÁDDAL

Mozgalmas élete során a daliás külsejű, vonzó Türr Istvánnak fiatalkorában bizonyára voltak szerelmi kalandjai. Jó ideig mégsem állapodott meg egy nő mellett sem. Veszélyes feladatok kötötték le energiáját, vették igénybe idejét, vitték egyik országból a másikba. Megélhetése sem volt mindig biztosítva, önérzetes ember lévén nem gondolhatott családalapításra, és talán nem is találkozott olyan lánnyal, akit élettársául kívánt volna, s aki szívesen megosztotta volna vele a küldetést szolgáló sorsot.

Már elmúlt harmincöt éves, amikor Türr István házasságot kötött Bonaparte Wyse Adéllal. Felesége leányági Bonaparte leszármazott, tehát nem viselt hercegi rangot, de a legendás Napóleon a nagy-nagybátyja volt. Adél nagyapja, Lucien, a császár legértelmesebb testvére, az egyetlen a fivérek közül, aki nem hízelgett és követelőzött, hogy a császár trónhoz juttassa, és volt mersze szembeszállni Napóleon akaratával. Nem vált el polgári származású feleségétől, hogy vérbeli főrangút vegyen feleségül. Napóleon ezt nem bocsátotta meg neki, bár annak idején konzullá választásában döntő szerepe volt Lucien ötletességének és erélyének.

Lucien lányát, aki a nagy Napóleon anyja emlékére a Leticia nevet viselte, egy angol diplomata, Wyse vette feleségül, és vezetékeve mellé odacsatolta a Bonaparte nevet. Házasságukból született Adél, vagyis franciásan Adeline.

Türr István és Adél megismerkedésének története kétféle változatban maradt az utókorra. Az egyiket Türr István unokája beszélte el időskorában. Eszerint nagyapja a jövőbelijét III. Napóleon udvarában ismerte meg, amikor a mazzinisták megbízásából Párizsba utazott, hogy III. Napóleont karbonáró múltjára emlékeztesse. Ez a kevésbé valószínű történet, hiszen nápolyi kormányzósága idején Türr nemhogy mazzinista lett volna, hanem inkább igyekezett féken tartani a szélsőséges „forrófejűeket”. Az Ezrek hadjáratát megelőző években pedig korántsem volt olyan tekintélye, hogy a császári palotába hivatalos lett volna.

A második változatot Türr szavai nyomán írták meg. A tábornok a nagy olaszországi tó, a Lago Maggiore partján lovagolt, amikor hirtelen zivatar támadt. A felhőszakadás elől egy villában keresett menedéket, amelyben azon a nyáron a Bonaparte Wyse család lakott. Megismerkedett a délceg termetű, csinos, szőke Adéllal. Szerelem első látásra. A franciák ezt nevezik villámcsapásnak. A szabadságon időző Türr mindennapos vendég lett a háznál, és hamarosan kérőként jelentkezett. Akkoriban a felnőtt fiú és főként a lány házasságkötésében döntő szerepe volt a szülőknek, akik a jövőbeli frigyet elsősorban a társadalmi és anyagi helyzet szempontjából mérlegelték. Adél nővérének a történelmi arisztokráciához tartozó „kékvérű” herceg a férje. Türr István ragyogó pályafutását, társadalmi tekintélyét mi sem bizonyítja világosabban, mint hogy Leticia hercegasszony, a francia császár unokanővére megfelelő kérőnek tartotta.

Akadály mégis gördült a házasságkötés elé. Maga Türr mondta el időskorában Jókainak, hogy az illetékes mantuai püspök mindaddig nem akarta megesketni Adéllal, amíg ő Magyarországon kelt okirattal nem igazolja, hogy nőtlen. Csakhogy Magyarországra a hazájából életfogytiglan kiutasított Türr nem mehet, hiszen menten börtönbe kerül.

Ötletessége ezúttal sem hagyta cserben. Ácsokkal összeeskábáltatott egy kápolnát az erdőben, és tudatta a püspökkel, hogy ott fogja a tábori lelkész összeadni menyasszonyával.

A püspök nyilván fontolóra vette, hogy az erdei esküvő nagy port verne fel, s az effajta népszerűség nem használ az egyház ügyének. 1861 szeptemberében Türr Istvánt megeskette Bonaparte Wyse Adéllal. A vőlegény a szertartáson a garibaldisták vörös ingzubbonyát viselte.

Magyar részről is akadtak ellenzői a házasságnak. Türr István magyar fegyvertársai attól tartottak, hogy részint a házaselet, részint a fényes, sőt császári rokonság eltávolítja őt az emigrációtól. Bajtársa és régi barátja, Mogyoródy ezredes megpróbálta lebeszélni, de kudarcot vallott. Nem tett le szándékáról. Teleki Sándort kérte meg a közbelépésre.

- Olyan ember még nem született, aki Türr Pistát lebeszélne arról, amit a fejébe vett - mondta Teleki.

A bajtársak aggodalma alaptalan volt. Türr István továbbra is kockázatra és áldozatra készen munkálkodik a magyar függetlenség ügyéért - amíg kivívását reménytelennek nem látja.

Tekintélye és befolyása egyre erősödik Olaszországban. A dél-olaszországi önkéntesek alakulatából áthelyezték az olasz hadseregbe. A kevesek közé tartozik, akiket Garibaldi önkéntesei közül átvett az állami haderő, s az egyetlen, aki ilyen magas rangban került át. Hamarosan Viktor Emánuel szárnysegédje lett, s a király gyakran bízta meg diplomáciai feladatokkal.

Házassága sok előnyhöz juttatta. A kis Napóleon abban is utánozta a nagy Napóleont, hogy ő is bőkezűen gondoskodott rokonságáról. Adél mint Bonaparte-sarj nagy összegű évjradékot kapott a császártól. A szűkösen élő vagy éppenséggel gondokkal küszködő emigránsok közt Türr altábornagy kivételes helyzetben volt. Köszörülték is rajta sokan a nyelvüket. Felhánytorgatták, hogy hol Garibaldi oldalán lovagol, hol a királyén.

Hívei, tisztelői a másik végletbe estek. Azt hangoztatták, kivált a későbbi időkben, hogy Türr a Bonaparte-rokonság révén fontos szolgálatokat tett hazájának.

Ez bizony túlzás. Igaz ugyan, hogy a francia császári udvar jelmezbálján Türr Istvánné nemzeti viseletünkben leláncolt Magyarországgként jelent meg, selyemszoknyájáról lógó bilincsekkel, láncokkal a karján, de a hatásos jelmez nem befolyásolta a világpolitikát.

A magyarügyn az sem lendített, hogy Türr és felesége bejáratos volt Plon-Plon herceghez, Viktor Emánuel vejéhez. A herceg gyűlölte és irigyelte a császárt, a császár nem állhatta Plon-Plont.

MÁS IRÁNYBAN

Garibaldi nem mondott le szándékáról; a szabadsághős az Egyházi Állam felszabadítására készül. A király Türr altábornagyot bízta meg, hogy egykori vezérét lebeszélje a tervéről, amelyet az olasz kormány a nemzetközi bonyodalmak miatt veszélyesnek ítélt. Csakhogy Garibaldival szemben Türr István „szirénhangja” is hatástalan.

Garibaldi fiával, Menottival és néhány hívével rövidesen Palermóba utazott, s ott meghirdette a jelszót: „Róma vagy a halál!” Szenvedélyesen kikelt III. Napóleon ellen, banditának nevezte, aki a nép vérént ontja. Felhívására özönlöttek az önkéntesek. Garibaldi csapatával Szicíliából áthajózott az olasz félszigetre, és megindult Róma felé. Viktor Emánuel, aki joggal félt attól, hogy a francia császár csapataival védi meg a pápa világi uralmát, katonaságot küldött az olasz föld felszabadítója ellen.

Türr altábornagyhoz Firenzébe - Torino helyett a nagy múltú Firenze lett az olasz királyság fővárosa - megrendítő hírek érkeznek. A királyi hadsereg elzárta az önkéntesek elől a Rómába vivő utat, és Aspromonte közelében tüzet nyitott rájuk. Garibaldi el akarta kerülni a testvérháborút, katonái élére ment, és utasította őket, hogy ne lőjenek. Parancsosztás közben két golyó érte, egyik a csípőjén, másik jobb vállán. Súlyos sebesülten egy fa alá vitték. Önkénte-seinek visszavonulást rendelt el, csak a tábori sebész és néhány tiszt maradt mellette. Foglyul ejtették.

Türr Istvánnak tudomásul kellett vennie, hogy a legendás szabadsághóst bebörtönözték. Igaz, Garibaldi nem maradt sokáig fogságban. Szerre Olaszországban viharos felháborodás kísért a történeteket, a katonák is zúgolódtak, hiszen Garibaldi személye összeforrt a hazával és a néppel. Európa számos országában tiltakozó gyűlések követelték szabadonbocsátását. A közhangulat hatására Viktor Emánuel szabadlábba helyezte Garibaldi, s ő visszatért Caprera szigetére.

A történetírásnak nem szépítgetés, hanem igazmondás a feladata. Türr István a hatalom oldalán maradt, útja elszakadt a Garibaldiétól, bár a személyes érintkezés nem szűnt meg köztük, s az elkövetkező esztendőkből többször is elhajózott hajdani vezéréhez. Valószínű, hogy nehezebbre esett a választás Garibaldi és a király közt, de ez a tényen mit sem változtat. Csakhogy a tény egymagában még nem az igazság. Fel kell tárnunk mögöttes területét, az okait is.

Kétségtelen, hogy Türr István nem akart lemondani fényes katonai karrierjéről. Életét újra meg újra kockáztatva küzdött fel magát közlegényi sorból magas rangjába. Házassága révén a Bonaparte családhoz tartozott, felesége magas évjáradékot kapott a császártól. Ragyogó pályafutását, családjá jólétét semmisíti meg, ha Garibaldival tart.

És volt még egy igen nyomós oka: Garibaldi tervét nem tartotta kivihetőnek az adott körülmények között. Emlékezhünk, hogy politikai megfontolásból kezdettől fogva helytelenítette az Egyházi Állam megtámadását, mielőtt Olaszország visszaszerezné Velencét, és hol Kossuth, hol Viktor Emánuel nevében igyekezett lebeszélni hajdani vezérét, hogy Róma ellen vonuljon.

Magyarország függetlenségének kivívására pedig a lehiggadt Türr István, akárcsak Kossuth Lajos, egyetlen lehetőséget látott: Olaszország háborúját Ausztria ellen, amellyel párhuzamosan megindulna a magyar felkelés. De szövetséges nélkül nem kockáztathatja meg a háborút az olasz kormány. Viktor Emánuel utasítására és Kossuth megbízásából Türr több ízben puhatolódzott vezető francia politikusoknál. A válasz egyöntetű volt: III. Napóleon, aki egy szégyenletes kudarccal végződő mexikói vállalkozásba bocsátkozott, és temérdek támadás érte miatta, nem akart háborúba keveredni Ausztriával.

1866-ban mégis úgy tűnik, közeleg a sorsdöntő fordulat: Olaszország szövetségesre talál. Poroszország készülődik Ausztria ellen.

A VASKANCELLÁR

1866. június elején Türr altábornagy, Viktor Emánuel főszárnysegédje uralkodója megbízásából a porosz királyság fővárosába, Berlinbe érkezett. Az állomáson egy vezérkari ezredes várt rá, szállására kísért, és közölte vele, hogy Bismarck még aznap fogadja.

Az ősi porosz családból származó Otto von Bismarck gróf miniszterelnök - idővel hercegi rangra emeli hálás uralkodója - már évek óta irányította hazája politikáját. Célja a királyságokra, apróbb-nagyobb fejedelemségekre szétdarabolt német földet porosz vezetés alatt egyesíteni és nagyhatalommá emelni.

Kiváló képességgel minden erejéből, szívós kitartással dolgozott céljáért. Egyaránt tudott félelmetes nyíltsággal erőszakos és csalafintán körmönfont lenni, színpadias jeleneteket rendezett, ha a helyzet úgy kívánta, és fondorlatos hamisításra is kész volt. A vaskancellár elnevezést rendíthetetlen akaratereje, éles, következetes elméje és könyörtelensége miatt aggatták rá tisztelői és ellenségei.

Bismarck mindenekelőtt Ausztria hatalmát szándékozott megnyirbálni, kiszorítani a Habsburg-birodalmat a Német Szövetségből. A vaskancellár a *német államot akarta erőssé és nagyvá tenni, a nép érdekében édeskeveset törődött, s a demokratikus nemzeti szabadságmozgalmakat egyenesen károsnak tartotta.*

Az Ausztria elleni háborút gondosan készítette elő. Katonai megegyezésre lépett a cárral, így biztosította Oroszország semlegességét, szövetséget kötött Olaszországgal, a segítség fejében odaígérte neki Velencét, és elérte, hogy III. Napóleon kötelezte magát, nem avatkozik a háborúba. Miután három oldalról elszigetelte Ausztriát, és szövetségest is szerzett ellene, elhatározta, hogy még egy irányból zúdítja rá a bajt: az olaszokkal együtt segíteni fogja a magyar felkelést.

Az olasz-porosz katonai szövetség hírére Kossuth Lajos azonnal kapcsolatba lépett Türr Istvánnal. A magyar emigráció nagy reményeket fűzött a küszöbönálló háborúhoz. Kossuth haditerve szerint - a világsi összeomlás óta állandóan tanulmányozta a hadtörténeti munkákat - Türr Szerbia felől, Klapka északnyugati irányból hatol majd be csapatával Magyarországra, és felkelésre szólítja a lakosságot.

Csak hogy La Marmora tábornok, Cavour halála után az olasz miniszterelnök ellenezte az együttműködést az emigrációval, és húzta-halasztotta az engedélyt a magyar légió megszervezésére. A miniszterelnök szemben állt a szabadságmozgalmakkal.

Bismarcknak nem voltak ilyesfajta aggályai; ő habozás nélkül használt fel mindent és mindenkit célja érdekében. La Marmora magyarországi felkelés nélkül is biztosra vette Velence visszaszerzését, nem voltak kétségei a győzelem felől. Bismarck is bízott abban, hogy Poroszország legyőzi Ausztriát, de egyetlen óvintézkedést sem mulasztott el. Sürgette többször is az olasz kormányt, hogy a meginduló hadműveleteket terjesszék ki Magyarországra. Tudta, hogy a fontos személyiségek között Türr a leglelkesebb szószólója a magyarországi felkelés kirobbantásának és fegyveres támogatásának; táviratot küldetett neki, és megbeszélésre hívta Berlinbe.

Mihelyt megkapta Bismarck üzenetét, Türr kihallgatást kért Viktor Emánueltól, aki megbízta, hogy tárgyaljon a vaskancellárral. Így hát kettős megbízásból, a Kossuthéból és az olasz királyéból érkezett a porosz fővárosba.

Bismarck hivatali dolgozószobájában fogadja Türr Istvánt.

Kossuthnak küldött levelében Türr István részletesen beszámolt a vaskancellárral folytatott beszélgetésről. Felvázolta Bismarck előtt az olasz támadás és a magyar együttműködés tervét. Megállapodtak, hogy újra fel kell állítani a magyar légiót. Bismarck kijelentette, hogy másnap ülésezik a minisztertanács a király elnökletével, ő reméli, hogy elhatározzák a háború megindítását és talán az együttműködést is a magyarokkal. Arra kérte látogatóját, hogy másnap tíz órakor keresse fel.

A mondott időben Türr jelentkezett a kancellárnál.

- A háborút elhatároztuk, s a kiterjesztését is Magyarországra - közölte Bismarck.

- Haladéktalanul utazom vissza Olaszországba, s onnan a dunai fejedelemségekbe - válaszolta Türr.

Bismarck számíthatott Franciaország semlegességére, de azt is fontolóra vette, hogy még kedvezőbb volna a helyzet, ha III. Napóleon csatlakoznék az olasz-porosz szövetséghez. Megbízta Türr Istvánt, hogy útját Olaszország felé szakítsa meg Párizsban, beszéljen az olasz király vejével, Napóleon Jeromos herceggel és az ő közvetítésével a császárral. Ha III. Napóleon felzárkózik a kettős szövetséghez, ő beleegyezik, hogy Franciaország bekebelezze Luxemburgot és Belgiumot.

Türr Istvánnak volt alkalma néhányszor bepillantani a diplomácia boszorkánykonyhájába, de Bismarck ajánlata megdöbbsentette. A vaskancellár leplezetlen nyíltsággal áruként beszélt népekről és országokról.

Párizsban Plon-Plon herceg útján jelentkezett a császárnál. III. Napóleon nem állt kötélnek. Arra számított, hogy a nagy osztrák birodalom legyőzi a kis Poroszországot. Az olasz haderőről pedig nem sokat tartott. A vaskancellár ajánlatára Belgium és Luxemburg bekebelezéséről, mosolyogva jegyezte meg Türrnek:

- Bismarck mindig szívesen ajánlja fel azt, ami nem az övé...

Hősünk visszautazott Olaszországba, jelentést tett a királynak, de az olaszországi magyar légió szervezése s az ő megbízása egyre húzódott. (Német földön Klapka nekilátott egy magyar légió felállításának.)

Kitört a háború. A jól felszerelt, alaposan kiképzett porosz katonákat kiváló tábormokok irányították. Az olasz kormány úgy vélekedett, semmi szükség a magyarországi felkelésre, a győzelem biztos. Türr István hiába kilincsel, érvelt, sürgetett; mindenhol süket fülekre talált.

Megdöbbsentő fordulat változtatta meg a helyzetet. A nagy számbeli fölényrel rendelkező olasz sereg La Marmora tábormok vezénylete alatt megütközött az osztrákokkal, és súlyos vereséget szenvedett Custozánál, ahol az osztrákok egyszer már leverték az olasz haderőt 1848-ban. Néhány nap múlva a hajóhad nagy része megsemmisült.

Az itáliai hadihelyzet kétségbeejtő. A kormány észbe kapott, utasította Türrt, hogy nyomban induljon a szerb és a román fejedelemségbe, és haladéktalanul készítse elő a magyarországi felkelést.

A Kossuthnak írt jelentésekből nyomon követhetjük Türr István útját. Konstantinápolyon át Bukarestbe ment, ahol a porosz királlyal rokon új fejedelem szívélyesen fogadta, s úgy nyilatkozott, hogy hajlandó jelentékeny fegyveres segítséget adni, ha a poroszok támogatják.

A porosz támogatást Türr biztosra vette, hiszen Bismarck megígérte, s ezen az alapon sürgette a felkelést. Így hát azonnal elkezdte a légió szervezését, majd garibaldista bajtársát, Kiss József alezredest hátrahagyva, Bukarestből Szerbia felé vette útját. Csónakon átkelt a Dunán, a túloldalon már várt rá a szerb fejedelem egyik tisztje, és Belgrádba kísérte. Alighogy megérkeztek, befutott a hír: a porosz sereg 1866. július harmadikán döntő győzelmet aratott az osztrákok felett Königrätznél.

Türr tábormok, a tapasztalt katona felmérte a lehetőségeket. Nyilvánvaló volt, hogy a poroszok előtt nyitva az út Bécs felé.

Az osztrákok fegyverszünetet kértek. De Türr István nem adta fel a reményt. A fegyverszünet nem jelenti mindig a háború végét. Hátha nem fogadja el Ferenc József a porosz feltételeket. Hátha a vaskancellár végképp meg akarja alázni Ausztriát.

Sürgönyt menesztett Bismarcknak és az olasz kormányának. „Ha újra elkezdődik a háború, készek vagyunk azonnal behatolni Magyarországra.”

A vaskancellár óvatos játékos. A játszma végéig számon tartja valamennyi ütköztetését, még a legkisebbet is. Sürgönyöz a belgrádi porosz konzulnak: „Tudassa Türr tábornokkal, hogy a magyar szervezkedést tartsa fenn.”

Néhány nap múlva újabb sürgöny érkezik Berlinből. Bismarck közli, hogy a békét megkötötték, s „a további cselekvésre minden remény elenyészett”.

Türr István elutazott a dunai fejedelemségekből, visszatért Olaszországba, de Klapka csak azért nekibuzdulásból, hogy a külföld előtt bebizonyítsa a magyarok vitézségét, légiójával betört a Felvidékre. A vállalkozás, amelyről Kossuth csak utólag értesült, csúfos kudarccal végződött. A lakosság nem állt Klapkaék mellé.

Türr jelentésben számolt be küldetéséről Kossuthnak, aki válaszában ezt írta neki: „Az a mód, amellyel Ön küldetését elvégezte, lehetetlen, hogy még magasabbra ne fokozza a nagy tiszteletet, amelyet Ön iránt mindig tanúsítottam.” Majd így folytatta: „...nem kell kétségbeesnünk. A mi törekvéseink nem maradnak meddők hazánk jövőjére nézve.”

Csak hogy Türr Istvánt éppen a közelmúlt eseményei, főként Bismarck személye és politikája döbbséte rá, hogy a magyar emigráció tervei kudarcra vannak ítélve. Az egységes, független nemzetállamok *nem a szabadságmozgalmak jegyében, hanem azok ellenében valósulnak meg*. Garibaldi a szabad, egységes hazáért, a nép felemeléséért küzdött, Cavour csak független, egységes Olaszországot akart. Bismarck célja - s ezt a jövő ugyancsak igazolta - a német nagyhatalom megteremtése.

Klapka szerencsétlenül végződött kísérlete azt bizonyítja, hogy Magyarországon a nemzeti ellenállás szelleme megtört. Világos után tizenhét év telt el, a magyarok belefáradtak a reménykedésbe, a várakozásba.

Türr István felismerte, hogy az amúgy is megfogyatkozott magyar emigráció szembekerült a kor történelmi erőivel. Nagy gyakorlati érzékével levonta a számára érvényes következtetést: *az adott körülményeket el kell fogadni, s azok között kell hasznosan cselekedni*.

ÉPÍTŐMUNKA ÉS POLITIKA

ÚJRA MAGYARORSZÁGON

A kiegyezés megtörtént a nemzet és az uralkodó közt. Megalakult az Osztrák-Magyar Monarchia, két ország egyesülése közös uralkodó alatt. Ferenc József megkoronáztatta magát, felesküdt a magyar alkotmányra, amnesztiát adott a politikai foglyoknak és menekülteknek.

Tömegesen tértek vissza az emigránsok. Húszesztendei távollét után viszontlátta szülőföldjét Türr István is. Alighogy Magyarországra érkezett, szülővárosa, Baja díszpolgárává választotta.

Feleségével és kisfiával utazott a fővárosba. Lelkes ünneplések fogadták a szabadsághóst, az olasz király kedvelt tábornokát, aki fontos diplomáciai feladatokat is teljesít. Türrné anyjához, Bonaparte Leticia hercegnőhöz írt leveleiből tudjuk, hogy a magyar miniszterek sorra látogatták „Pistát”, s a színházban tapsviharral köszöntötte a közönség. (Könnyű volt felismerni öles termetéről, szép arcáról, kackiásan pödrött, hosszú bajuszáról.)

A kiegyezést maga a létrehozója, Deák Ferenc is megalkuvásnak tekintette, de hangsúlyozta, hogy az *adott körülmények közt békés úton lehetetlen többet elérni*. A Turinban önkéntes száműzetésben élő Kossuth Lajos a nemzeti függetlenség eleven jelképévé magasztosult. De azok közt, akik itthon nevét hangoztatták, rá hivatkoztak, valójában nagyon kevesen értették meg eszméit. A legtöbben beérték azzal, hogy Kossuth Lajos vagy éppenséggel *Kossuth apánk* követőjének nevezték magukat; hazaszeretetük gyakran üres szólamokban, megfontolatlan ellenzékieskedésben merült ki. Így esett meg, hogy a Türr István szállása előtt összeverődött, éltető tömegben felhangzott a népdallá vált ének:

Majd hoz Kossuth tisztát,
Türr Pista meg puskát.
Éljen Garibaldi!

Türr azt válaszolta, hogy ő bizony csak vízipuskát hozott, lehűteni a szalmalángként lobogó lelkesedést. Kifejtette nézetét: az alkotmány biztosítva, tartsuk tiszteletben. Becsüljük meg, amit elértünk, s igyekezzünk fokozatosan megvalósítani, amire vágyunk.

A hajdani vakmerő szabadságharcosból a körülményeket higgadtan mérlegelő, új feladatokat kereső ember lett.

Újságcikkeiben, felszólalásaiban is óva int a „szélsőségekben csapongó politikától és a megvalósíthatatlan reményektől”.

Nemcsak a történelmi eseményekből, a történelem menetéből vonta le a tanulságot, hanem a Magyarországon felnőtt új nemzedék nézeteiből is. Ennek a nemzedéknek nem voltak átfogó, nagy céljai, nem hitt, nem bízott a népek sorsközösségében. Békében és biztonságban akart élni. Türr István belátta, hogy az emigráció a saját eszményei tükrében, nem a valóságnak megfelelően értékelte a hazai állapotokat. Úgy vélekedett, hogy hazájában elsősorban *békés építőmunkára van szükség*.

Hazájában - bár pontosabban így kellene fogalmazni: egyik hazájában. Türr István olasz altábornagy, Viktor Emánuel tiszteletbeli főszárnysegédje, a legmagasabb katonai kitüntetés birtokosa, tehát olasz állampolgár; felesége révén pedig otthonos Franciaországban, ahol jelentős a szerepe a közéletben. Ő maga azt mondogatta, hogy három hazája van, s köztük a legkedvesebb a szülőföld, Magyarország.

Cikkekben, könyvekben, beszédekben kifejtette, mit tart a legégetőbb feladatoknak: az ország elmaradott gazdasági helyzetének megjavítását, a közművelődés terjesztését és a nemzeti-ségek sérelmeinek orvoslását.

Először az utóbbi kérdésben nyílik alkalmá cselekedni. A magyar miniszterelnök, Andrássy Gyula gróf - a szabadságharc leverése után távollétében őt is akasztásra ítélték -, aki tudta, hogy Türr István több ízben járt horvátok lakta területen, a magyar koronához tartozó Horvátországba küldte, hogy puhatolja ki az ottani lakosság sérelmeit, kívánságait.

Türr ismét hasznát vette kiváló nyelvkészségének. Annak idején, az osztrák hadsereg kötelékében, még őrmester korában a horvát közlegényektől sok minden ráragadt a horvát nyelvből, s annyi év múltán sem párolgott ki fejéből. Mielőtt a magyar kormány kérésére Zágrábba utazott volna, igyekezett felfrissíteni horvát nyelvtudását, így történt, hogy beszédet is tartott ezen a nyelven. Zágrábban két napig tárgyalt ottani vezető férfiakkal, és nem rajta múlt, hogy a magyar kormány és a horvátok közt egyre inkább elmérgesedett a helyzet. Türr István gyakran hangoztatta, hogy *kevésbé igyekeztünk megismerni Horvátországot, mint Ázsiát vagy Afrikát.*

Már első hazatérésekor fontos tervek fogantak meg fejében arról, hogyan lehetne szülőföldjét gazdagabbá, a műveltséget széles körűvé tenni. Ezekről a tervekről és megvalósulásukról majd részletesen esik szó.

KÉT CSÁSZÁRRAL TÁRGYAL

A koronázást követő esztendőben Türr István ismét hazalátogatott. Andrássy Gyula miniszterelnök azt mondta neki, hogy illene tisztelegnie az uralkodónál, mire ő azt felelte, hogy nagyon szívesen, de csak az olasz király főhadsegédeként jelenhet meg Ferenc József előtt.

Rövidesen üzenet jött a miniszterelnöktől: őfelsége délután négy órakor magánkihallgatáson fogadja Türr altábornagyot.

Türr István jelentkezett a budai várban, és pontban négy órakor szertartásosan bevezették Ferenc József elé, akinek uralma alatt kétszer ítélték halálra.

Türr saját szavai szerint: őfelsége igen kegyesen fogadta, megköszönte, hogy beszédeiben és hírlapi cikkeiben minden alkalommal a békés irányzatot hirdette.

Andrássy miniszterelnöknek célja volt ezzel a kihallgatással. A Monarchia nem akart ismét magára maradni: szövetségeseket vagy legalábbis szövetségest keresett. Elsősorban Olaszországra gondoltak. Ferenc József kijelentette hősünknek, hogy fátyolt vetett mindarra, ami a kiegyezés előtt történt.

Olaszországba visszatérve Türr beszámolt Viktor Emánuelnek a budai kihallgatásról. Az olasz király csakhamar azzal az üzenettel küldte Ferenc Józsefhez, hogy szerencsésnek érezné magát, ha bebizonyíthatná ragaszkodását. Ez persze nem rokonszenv-nyilvánítás; Viktor Emánuel szövetségest keres. Türr István tehát útra kel, ezúttal Bécsbe tart, mert az uralkodó visszatért oda. Az újabb kihallgatás helye a császári palota, a Hofburg.

A főszárnysegéd tolmácsolja uralkodója üzenetét, Ferenc József udvarias frázisokkal válaszol. De hamarosan következik a folytatás. A Monarchia külügyminisztere négy szemközt beszélget Türr Istvánnal, és rátér a lényegre: kívánatos lenne, ha Ausztria-Magyarország és Olaszország szövetséget kötne egymással. Türr közvetíti a miniszter szavait Viktor Emánuelnek, aki a jövőbeli kettős szövetséget szeretné hármásra bővíteni Franciaországgal.

A főszárnysegéd 1868 decemberében Párizsba utazik, hogy az olasz király nevében kifejtse III. Napóleonnak a terv előnyeit.

Viktor Emánuel a francia szövetségtől azt remélte, hogy békés úton Olaszországhoz csatolhatja az Egyházi Állam területét. Türr István pedig nemcsak képességei miatt és rokoni kapcsolata révén alkalmas erre a feladatra, hanem azért is, mert szívügye volt, hogy Róma az olasz nemzet fővárosává váljék. Életének egyik legfájdalmasabb szakaszát Rómával kapcsolatosan élte át.

Garibaldi ugyanis nem mondott le céljáról: hazája teljes egységét akarta mindenáron megteremteni. Önkéntesek élén az Egyházi Állam ellen indult, de Viktor Emánuel, féltében, hogy szembekerül III. Napóleonnal, haderőt küldött ellene. Garibaldi vereséget szenvedett. Türr István hajdani garibaldista bajtársai is szemben álltak egymással; azok, akik hozzá hasonlóan az olasz hadsereg tagjai lettek, s azok, akik Garibaldihoz csatlakoztak.

Az olasz kormány ismét elfogatta Garibaldit, és néhány hétig börtönben tartotta. Azt kívánták tőle, adja becsületszavát, hogy Caprera szigetén marad. Ő kijelentette, hogy csak márciusig vállalhatja ilyen ígéret betartását. Megkérdezték, miért jelölte meg ezt a határidőt. Azt felelte:

- A tél nem kedvez a hadműveleteknek.

Tekintettel a néphangulatra, a külföldi rokonszenv-tüntetésekre, Garibaldit szabadon bocsátották, de Viktor Emánuel és az olasz kormány váltig attól rettegett, hogy a szabadsághős újabb felkelést indít, amely szükségképpen kudarccal végződné, mert szembetalálná magát a francia haderővel.

A Párizsba induló Türr reménykedett, hátha sikerül békés úton megvalósítani Garibaldi életcélját: diplomáciai úton, tárgyalásokkal elérni, amit temérdek emberélet árán nem sikerült. Minden azon múlik, beleegyeznek-e III. Napóleon, hogy csapatait kivonja az Egyházi Államból.

Türr István már régebben is észlelte, milyen nagymértékben uralkodott el a korrupció Franciaországban. Államférfiakról, magas rangú tisztviselőkről nyíltan beszéltek, hogy megvesztegethetők, az üzletemberek nem fukarkodnak a kenőpénzzel. A császár ostoba, bigott felesége befolyása alatt áll. III. Napóleon fáradt, beteges ember, ravaszkodása egyre inkább szánalmas tehetetlenségnek látszik.

Türr a saját szemével tapasztalhatta, milyen gyöngye a császár. A festett hajú, pomádés bajszú francia császár régebben is sűrűn használt félmondatokat, mintha elhallgatná legfontosabb gondolatait, lesipuskás tekintete gyakran rejtőzött félig lehunyt szemhéja mögé. Akkoriban titokzatosnak látszott. A rejtélyesnek tűnő férfiből idő előtt elnyűtt ember lett.

A kihallgatáson III. Napóleon ismét nagy terveket hangoztatott. Ha a Monarchia, Olaszország és Franciaország egyetértésre jutna, ez biztosítaná Európa békéjét. Megemlítette, hogy beszélni fog ebben az ügyben Viktória angol királynővel, vezető angol politikusokkal, talán össze lehetne hívni az európai uralkodók kongresszusát, de végül mit sem határozott.

Türr azt is megállapította, hogy a császár vagy teljesen félreismeri a helyzetet, vagy mást mond, mint amit gondol. III. Napóleon ugyanis kijelentette, hogy ez idő szerint mi sem fenyegeti a békét.

Nem így volt. Bismarck módszeresen készítette fel hazáját a háborúra, hogy Franciaországtól megszerezze Elzász-Lotharingiát, és Németországot világhatalommá tegye.

A MEGHAMISÍTOTT SÜRGÖNY ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Utoljára a kiegyezés esztendejében, 1867-ben folytatott politikai beszélgetést Türr a vaskancellárral. Már akkor úgy vélekedett, hogy Bismarck háborúra készül Franciaország ellen, csak még nem látja elérkezettnek az idejét.

„Nem feledem soha azt a haragos tekintetet, amelyet Bismarck rám vetett, mikor látta, hogy elértetem gondolatát” - írja Türr.

Türr István jól ismerte a francia állapotokat, s a betegeskedő III. Napóleon növekvő tétovázását is összehasonlíthatta Bismarck roppant energiájával, hajthatatlan akaraterejével. Nyilvánvaló volt előtte, hogy az eljövendő háborút ki fogja megnyerni, hacsak a francia császár szövetséget nem köt Olaszországgal és Ausztria-Magyarországgal. Ebben az esetben Bismarck nem meri megkockáztatni a hadjáratot.

Nemcsak ő ismerte fel a francia uralkodó gyöngeségét. A nagy angol újság, a Times úgy vélekedett egyik vezércikkében: „A régi mondás azt tartja, hogy egy birkasereg, amelyet oroszlán vezet, mindig megveri azt a sereget, amely oroszlánokból áll, de birka vezeti.” A célzás bizony a francia császárnak szólt, és ráadásul az oroszlán vezette porosz haderő nem birkákból állt, hanem jól kiképzett, korszerű fegyverekkel ellátott katonákból, akiket kiváló tábornokok irányítottak.

Türr István az olasz király megbízásából azon buzgólkodott, hogy létrejöjjön a francia-olasz, majd a Monarchiával kibővült szövetség. Csakhogy a szövetségnek az lett volna az ára az olaszok részéről, hogy a francia császár kivonja csapatait az Egyházi Államból. III. Napóleon nem hajlandó rá. Még mindig vezető hatalomnak képzelte Franciaországot, holott birodalma már recsegett-ropogott.

Türr István nem győzte hangoztatni, hogy a háború küszöbön áll. Hiába riasztott. A francia törvényhozó testület - szavait idézve - nem akart Franciaországból laktanyát csinálni. Inkább temetőt csinált belőle, állapította meg Türr. Szomorúan észlelte, hogy az országot III. Napóleon, a „vak álmodozó” teljesen elszigetelte.

Említettük, hogy Bismarck a német nagyhatalom kialakulásának akadályát látta a szomszédos Franciaországban; meg akarta törni több évszázados tekintélyét. Szó esett arról is, hogy a nehézipar szempontjából fontos Lotharingiát s az egykor német fennhatóság alatt álló Elzászt meg akarta szerezni Franciaországtól. Franciaország pedig feltörő vetélytársának tartotta Poroszországot. A két állam ellentéteit szította a nacionalista szellem.

A vaskancellár csak a kedvező alkalomra várt, hogy kirobbantsa a háborút. 1870 nyarán elérkezett az alkalom.

A spanyol trónutódlás szolgáltatta rá az ürügyet.

A spanyol királynő ugyanis elmenekült országából. A megüresedett trónt a porosz király közeli rokonának, egy Hohenzollern hercegnek ajánlották fel. Franciaország és Anglia kormánya tiltakozott, nem akarták, hogy még egy Hohenzollern kerüljön a trónra. (A román fejedelemségben is a porosz király rokona uralkodott.) A trónjelölt Lipót herceg, egyetértésben a porosz királlyal, visszautasította a spanyol ajánlatot, lemondott a trónigényről, mert nem akart nemzetközi bonyodalmakat okozni.

A gyöngye emberek olykor abba a hibába esnek, hogy meggondolatlanul erőszakosak. III. Napóleon biztosítékot kért a porosz királytól, hogy Lipót semmiképpen nem lesz spanyol király. Az Emsben nyaraló I. Vilmostal a francia követ közölte uralkodója kívánságát. Az öreg porosz király udvariasan azt válaszolta a francia követnek: tekintettel arra, hogy a herceg

nem fogadta el a spanyol trónra való jelölést, s ő ezt tudomásul vette, az ügyet lezártnak tekinti, nem óhajt vele többet foglalkozni. Kijelentéséről sürgönyben értesítette Bismarckot.

Elérkezett a várva várt alkalom. A vaskancellár ügyesen átfogalmazta a sürgönyt, úgy tüntette fel, hogy a porosz király kénytelen volt a francia követ kívánságát élesen visszautasítani, s ezt a Franciaország számára sértő nyilatkozatot közzétette a sajtóban. Ez volt a *hírhedt emsi sürgöny*.

A vaskancellár teljes rosszhiszeműséggel járt el. Hívei előtt kijelentette:

- Megvadítottam a francia bikát.

A nyilvánosságra hozott szövegre Franciaország hadüzenettel válaszolt.

Türr Istvánt Magyarországon érte a porosz-francia háború híre. Még mindig nem adta fel a reményt, hátha gyorsan nyélbe lehet ütni a hármasszövetséget, s ez megmentheti Franciaországot a katasztrófától. A legközelebbi vonattal Párizsba utazott, és a francia külügyminiszterhez sietett. Figyelmeztette, hogy Franciaország legfeljebb háromszázezer katonát tud mozgósítani, az ellenség oldalán pedig jóval nagyobb erők állnak, hiszen Bajorország csatlakozott a poroszokhoz.

- Ez a tábornokok ügye - válaszolta fölényesen a miniszter. Azt ajánlotta Türrnek, beszéljen a császárral.

Hősünk visszament szállására, ahova hamarosan üzenet érkezett: III. Napóleon még aznap délután fogadja.

Kora délután Türr az uralkodót palotájában, a Louvre mellett lévő Tuileriákban kereste fel. Teljes nyíltsággal közölte a császárral véleményét: a francia haderő egymagában nem bír eredményesen megküzdeni az ellenséggel. Útban Párizs felé tanúja volt, hogy a bajor hadsereg a Rajna felé vonul.

A császár végzetesen félreismerte a helyzetet, még mindig köntörfalazott, ahelyett hogy csapatait kivonná Rómából, s így megszerezne az olasz segítséget, esetleg a Monarchiáét is. De nem akarta Türrt üres kézzel elereszteni, megbízta, hogy tájékozzék Viktor Emánuelnél és kormánykörökben, majd Firenzéből utazzék Bécsbe, s ott folytassa a puhatolózást az esetleges szövetségről.

Türr elutazott Párizsból, ahol a szélsőséges nacionalista sajtó uszítására tömegek vonultak az utcákra, azt kiabálva: „Berlinbe!”

A megbízatásnak eleget tett, és a fővárossá előlépett Firenzéből futárpostával levelet küldött a francia külügyminiszternek: sürgetve a francia csapatok kivonását az Egyházi Államból. „Franciaországtól függ, hogy Olaszország meginduljon...” Majd Bécsbe utazott. A francia követségen III. Napóleon külügyminiszterének sürgönye várta: „Tudassa Türr tábornokkal, hogy semmit sem tehetünk Róma ügyében. Ha Olaszország nem akar velünk tartani, ám maradjon.”

Türr még egy utolsó kísérlettel próbálkozik: a sajtóban nyílt levélben fondorlatokkal vádolja Bismarckot, bebizonyítva, hogy „nem az az ártatlan bárány, akinek feltünteti magát”. Röviddel írása megjelenése után a francia haderő elveszít két fontos ütközetet.

Beigazolódott, amire Türr hiába figyelmeztette a francia külügyminisztert. A francia hadsereg összehangolatlan alakulatokból, gyakorlatlan újoncokból állt, a felszerelés hiányos, a tábornokok közt kevés a valóban hozzáértő, az egyikről néhány év múlva kiderült, hogy a poroszok lepénzelték.

A kis Napóleon megint a nagy Napóleont utánozta - átvette a főparancsnokságot, de ő képtelen az irányításra. Vezérkara hamarosan felkérte, hogy mondjon le a hadvezetéséről.

A német hadsereg lerohanta Lotharingiát, az ellenállást elsöpörve nyomult előre. A kétségbeesett császár most szánta rá magát arra a lépésre, amelyet Türr az olasz király nevében évek óta sürgetett: unokafivérét, Napóleon Jeromos herceget küldte Viktor Emánuelhez, és a segítségét kérte.

Már késő. Alighogy a herceg megérkezett apósához, a francia haderő megsemmisítő vereséget szenvedett Sedannál. III. Napóleont elfogták, hadifogolyként vitték Németországba. Franciaországban megalakult a köztársaság, szám szerint a harmadik, s a versailles-i palota híres tükörtermében kikiáltották a német császárságot. A vaskancellár elérte életcélját: Németország hatalmas birodalommal kovácsolódott össze.

És megalakult az egységes Olaszország: testének közepébe nem ékelődött többé a középkort idéző Egyházi Állam. Az olasz csapatok bevonultak Rómába, amelyet már nem védett francia katonaság. A pápa világi uralma véget ért. Tiltakozásként bezárkózott a Vatikánba.

Több mint hét évtized telt el, amíg a pápaság elismerte az olasz államot, s az egyházfő kilépett a fallal övezett Vatikán területéről.

TÖRJÜNK ELŐRE!

1863-ban súlyos szárazság volt Magyarországon. Türr István újsághírekből értesült az aszály okozta éhínségről, s az is tudomására jutott, hogy sötét lelkű emberek hasznot húztak a nyomorúságból: felvásárolták és uzsoraáron adták el a kenyérgabonát. Amikor 1867-ben, a kiegyezés esztendejében először tért vissza szülőföldjére, az Alföldön még mindig látta a súlyos szárazság nyomait. A magyar mezőgazdaság ki volt szolgáltatva az időjárás kényekedvének. A jó földek is silány termést hoztak, ha hosszú ideig nem volt eső.

Az elmaradt hazai mezőgazdaságot Türr István összehasonlította a Felső-Olaszországot keresztül-kasul átszelő csatornákkal, amelyek biztosították a megművelt földek állandó, egyenletes öntözését. Hatalmas csatornahálózatot látott Franciaországban is, amelyek, akár csak az észak-olaszországiak, dúsan termő gabonaföldekké, zöldség- és gyümölcsöskertekké alakították ki egész országrészeket. A nagy gyakorlati érzékkel rendelkező Türr István azt is felmérte, hogy a csatornahálózat, amennyiben hajózható vízi úttá mélyül, az áruszállítást olcsón, hatékonyan bonyolítja le. Tudta, hogy ezen a téren is milyen elmaradott szülőföldje, hiszen Franciaországban a csatornahálózat nagy része már a tizenhetedik században, XIV. Lajos uralkodása alatt elkészült.

Szó volt már róla, hogy Türr István, mihelyt megértette, hogy a kialakult történelmi helyzetben a nemzeti szabadságmozgalmaknak nincs valós alapjuk, az ország gazdasági és szellemi felemelésén munkálkodott. Baján tartott beszédében idézte az angol nyelvű jelszót: „Go ahead!” („Törj előre!”), és csakhamar előállt tervével. Az akkoriban Magyarországhoz tartozó Bácska területén vonuló, elhanyagolt Ferenc-csatornát rendbe kell hozni és ki kell bővíteni. Két éven át tanulmányozta a Ferenc-csatornát és környékét, beutazta az egész Bácskát, és megállapította, hogy a kiváló talajú földeken silány a termés. A rendbe hozott és kibővített csatornahálózat nemcsak a földek öntözését, hanem a belvizek levezetését is biztosítaná.

Türr, aki egyik-másik könyv adatai ellenére nem volt hadmérnök, semmiféle diplomával nem rendelkezett, de alapos technikai ismereteket szerzett, két jó szakemberrel készítette el a csatorna tervezetét, és benyújtotta a kormánynak. Hosszas tárgyalások után megkapta az

engedélyt, és részint magyar, részint angol befektetéssel vállalatot alapított. A csatornahálózat építése megindult.

Türr István a hírveréshez is értett, és számolt a megváltozott időkkel. Széles körű érdeklődést akart kelteni az ügy iránt. Szokás volt akkoriban, hogy fontos közmunkákat az uralkodó kezdett meg, mintegy jelképesen. Amikor a Ferenc-csatorna kijavítása már elkészült, s az új csatornaág építésére került a sor, felkérte a királyt, hogy tegye meg az első kapavágást. A miniszterelnök aggodalmaskodott, merénylettől féltette Ferenc Józsefet, de Türr nem mondott le tervéről. Kijelentette, hogy személyesen vállal felelősséget a király biztonságaért, és kihallgatásra jelentkezett nála.

Türr István eltűnődhetett a világ fordulásán. Ferenc József félóraig tartó kihallgatáson fogadta hajdani katonáját, akit az ő nevében kétszer ítélték akasztófára, elvállalta az első kapavágást, és végighajózott az elkészült, helyrehozott csatornarészen.

A megváltozott világ! Olaszország, amelynek függetlenségéért, nemzeti egységéért fogott fegyvert a hajdani szabadsághős, ugyancsak eltávolodott az egykori céloktól: arra törekszik, hogy hatalmát növelje, és nemsokára afrikai népek leigázására indít háborút. A nagy- és középhatalmak gyarmatokon marakodnak, gyarmatokért pusztítják a színesbőrűeket, küldik halálba a saját embereiket. Türr István ebben a világban csak névleg katona, s a politikai életben sem vesz részt, nem vállalkozik félhivatalos diplomáciai feladatokra. Energiáját a *békés fejlődés előmozdítására fordítja*.

Nem érte be az elkészült Ferenc-csatornával. Magyarországon nagyszabású vízi úthálózatot akart létesíteni, amely az ország valamennyi nagyobb folyóját összekötné, belevezetve őket a Dunába és a Tiszába, s a már kiépült vasútvonalak segítségével biztosítaná a forgalmat az Adriai-tenger kikötőihez. (Jugoszlávia számos kikötővárosa, így Fiume, Spalato, Raguza - mai nevük Rijeka, Split, Dubrovnik - abban az időben az Osztrák-Magyar Monarchiához tartozott.) Az alaposan átgondolt csatornahálózat összefüggő egészt alkot, s a magyar föld terményei a Dunán felfelé nyugatra vagy lefelé a Dunán és a Vukovár-samáci csatornán az Andriai-tenger felé vennék útjukat. Az olcsó vízi szállítás állandó felvevő piacokat szerezne a hazai árunak.

A függetlenségi harcok vakmerő katonája a kiegyezést követő esztendőben Széchenyi István útját járta, mert ezt tartotta az egyetlen olyan útnak, amelyen *előbbre lehel jutni*. Sürgette a Duna szabályozását az al-dunai részen, Gönyű és a Vaskapu közt, a védekezést a Tisza áradásai ellen, a fővárosban a Duna partján közraktárak és rakodókészülékek létesítését, az Alföldön a szikes területek felszámolását.

Csaknem tizenöt esztendőn át dolgozott, érvelt, kérvényezett az országot behálózó, az öntözést és a forgalmat biztosító csatornarendszer érdekében. Népszerűsítette a tervet szóban és írásban, temérdek anyagi áldozatot hozva érte, de munkáját kudarcba fullasztotta a felsőbb körök nemtörődömsége, értetlensége. A nagyszabású víziút-rendszer elkészült része, a Ferenc-csatorna, Türr szavait idézve: „törzs karok és lábak nélkül”.

A világot látott, éles szemű Türr István tisztában volt azzal, hogy Magyarország a közművelődés terén is elmaradott a németekhez, franciákhoz, osztrákokhoz képest. Márpedig jelszava: „Előretörni!”, a nemzeti kultúra fejlesztését is magába foglalta. Elsőrendű feladatként hirdette a műveltség terjesztését a nép között.

Manapság ez a nézet annyira köztudott, hogy sokan álmélkodhatnak: miért volt szükséges programba foglalni?

Bizony, szükség volt rá. Számosan s éppen hangadó körökben úgy vélekedtek: a műveltség legyen piramis alakú, minél magasabbra nyúlik, annál keskenyebb, tehát egy szűk, kiváltságos réteg tulajdona, s az a feladat, hogy a keskeny csúcs minél magasabbra érjen. Türr István az ellenkezőjét vallja. Azt hirdette, hogy a kultúra közkincs; széles alapokon, a nép egészen nyugszik, nem szabad elszakadnia tőle.

Hivatkozott a szabadságharc mártírjának, gróf Batthyány Lajosnak mondására: „A tudományt be kell vinni a cigány kunyhójába is.” Világosan látta, hogy a korabeli állami oktatás nem tud megbirkózni ezzel a feladattal, hiszen a felnőttek közt is temérdek az írástudatlan. Népoktatási Kört szervezett Budapesten, amely hivatalos támogatással gondoskodott az analfabéták tanításáról. Nem volt könnyű munka. Az írni-olvasni nem tudókat rábeszéléssel kellett az iskolapadokba édesgetni. A nehézségek ellenére a Népoktatási Kör szép eredményt ért el. Négy év alatt tízezen tanulták meg az írást-olvasást Budapesten.

Nem elégedett meg a fővárosi eredménnyel. Javasolta, hogy alakuljanak az egész országban állami támogatással, társadalmi összefogással Népoktatási Körok.

Olvasnivalót, hasznos tudnivalókat is adott a nép kezébe. Megalapította a *Korvina Társulatot*, amelynek az volt a célja, hogy közérthető nyelven hasznos ismereteket juttasson el a kétkezi dolgozókhöz: munkásokhoz, parasztokhoz. Ő maga lefordította a villámhárító feltalálójának, a kiváló, sokoldalú Franklin Benjáminnak három népies hangú írását.

A PANAMA-SZOROS ÉS A PANAMA

Türr Istvánnak nemcsak Magyarországon volt szívügye a csatornázás. Szárnyaló fantáziája kontinensek távlataiban tervezett.

Egyik rosszakarója „csatornamániát” emlegetett. Bizonyos, hogy ebben az emberiség életén könnyítő mániának a kialakulásában fontos szerepet játszott a kor egyik legtöbbet emlegetett embere, Lesseps Ferdinánd.

Az előkelő francia családból származó Lesseps Ferdinánddal a krími háború idején Konstantinápolyban, az angol követ házában ismerkedett meg Türr István. Lesseps akkoriban a Szezi-csatorna építésére készült, ékesszólóan fejtegette elgondolását a 165 kilométer hosszú vízi útról, amely a Földközi-tengert köti majd össze a Vörös-tengerrel. Valószínű, hogy a fiatal Türr Istvánban akkor motoszkálhatott először a gondolat, hogy ő is foglalkozik mesterséges vízi út építésével.

A mi szemünkben meghökkentő, hogy Lessepsnek, akárcsak Türrnek, nem volt mérnöki oklevele, pontosabban Lesseps idővel, a Szezi-csatorna elkészülte után szerezte meg a mérnöki képesítést.

Hogyan foghattak hát neki a tapasztalt szakembert kívánó, nagyszabású munkának? A kérdésre a választ egyéniségük és a kor adja meg.

Mindkettőnek zseniális tervei voltak, s a korszak kedvezett a nagyszabású vállalkozásoknak. Mindkettőben megvolt a képesség és a kitartás a műszaki ismeretek elsajátítására, értettek a jó szakemberek kiválasztásához, és lelkes érveléssel tőkét tudtak szerezni.

Az 1869-ben megnyílt Szezi-csatorna Lessepsnek világhírt, nagy vagyont és grófi rangot hozott. Türr István akkor már baráti kapcsolatot tartott vele, sőt szegről-végről holmi atyafiságfélében is álltak, mert Lesseps unokanővére, Eugénia császárné III. Napóleon felesége volt.

A császárság összeomlása után Lesseps új, nagyszabású tervet vetett fel: csatorna építését az Atlanti- és a Csendes-óceán közt, amely a közép-amerikai Panama-szoros átvágásával összekapcsolná az észak- és dél-amerikai földrészt. A csatorna a New York és San Francisco közti utat 15 000 kilométerrel, a távolság hatvan százalékával rövidíti meg.

A földszoros átvágásának lehetősége már évek óta foglalkoztatta a tengerészeket, mérnököket és földrajztudósokat, vitáztak is róla egyik-másik kongresszuson, de Lesseps világhírére volt szükség megvalósulásához. A Szuezi-csatorna építője, akinek munkásságát gyakran magasztalta a nemzetközi sajtó, részvénytársaságot hozott létre a Panama-csatorna elkészítésére.

A részvénytársaság alapító tagjai közt történelmi nevek is szerepeltek, aligazgatója pedig - Türr István. Ő utazott Közép-Amerikába, és a kolumbiai kormánytól - Panama akkoriban Kolumbiához tartozott - megszerezte az engedélyt a munkálatokhoz s a jogot a vízi út üzemeltetéséhez.

Nemcsak a vízi utak fontosságának felismerése, vagy ahogyan fullánkos nyelvű emberek mondogatták: „csatornamániája” miatt vállalt vezető szerepet a részvénytársaságban. A tekintélyes jövedelem is vonzotta. III. Napóleon bukásával megszűnt felesége magas életjáradéka, ő pedig biztosítani akarta a régebbit megközelítő életszintet. (Adél évi 24 000 frankot kapott, ez bizony tekintélyes összeg, ha összevetjük egy munkás havi 80-100 frank bérével, egy kezdő hivatalnok havi 120-150 frank fizetésével.) A hajdani kőművesinas ízléses fényűzéssel berendezett kis palotát tartott fenn Párizsban, szép lakást Nizzában, Budapesten, egy ideig Olaszországban is, és nemcsak felesége, fia kedvéért. Zokszó nélkül viselte el a szűkös körülményeket a múltban, s elviseli majd a jövőben is, de mihelyt lehetőség adódott rá, igyekezett bőségben élni, „nagyúr módjára”, jegyezte meg róla egyik kortársa.

Hogyan származott a világraszóló vállalkozásból, a Panama-szoros átvágásából a megvesztegetést, csalást, tisztességtelen üzelmeket jelentő panama szó? Mielőtt a kérdésre válaszolnék, leszögezem, hogy Türr István neve makulátlanul került ki a csúf ügyből. Az ő becsületességét senki kétségbe nem vonta, sőt meggondolatlansággal sem vádolták.

A földszoros átvágása elé már a tervezésnél súlyos akadályok tornyosultak. A legkeskenyebb része is 55 kilométer széles, és nem homoktalaj, mint Szueznél, hanem gránit belsejű hegység terül el rajta, amelyet vastag agyagtakaró borít. Tehát részint a gránitot kell keresztülfúrni, részint a porló, süppedő agyaggal dolgozni. És számolni a kedvezőtlen időjárással, mert a száraz évszak ott rövid ideig tart, temérdek az eső.

A nehézségek miatt Türr István és néhány szakértő zsiliprendszerű csatorna építését javasolta, de Lesseps ragaszkodott a Szueznél bevált rendszerhez, nem törődött azzal, hogy Panamában más a talaj és más az időjárás.

A munkálatok elkezdődtek, de hamarosan jelentkeztek a súlyos bajok. Mérnökök és munkások közt malária, vagyis mocsárláz pusztított; akkoriban még nem ismerték a kórokozóját, nem tudták eredményesen gyógyítani. A rengeteg eső miatt csigalassúsággal haladt a csatorna fúrása és építése.

Lessepst könnyelműsége sodorta lefelé a lejtőn. Eltitkolta a pénzügyi nehézségeket. A költségek nőttek-nöttek, fedezésükre újabb részvényeket bocsátott ki, tekintélyes politikusok, közéleti emberek lepénzelésével szerzett támogatókat. De ez nem segített rajta. A vállalat anyagilag összeomlott. A sorozatos vesztegetések ügye a bíróság elé került, világraszóló botrány lett belőle. Lessepst, aki akkor már nyolcvannyolc éves volt, ötévi börtönre ítélték, igaz, nem ülte le a büntetést, azon a címen, hogy nem beszámítható. A botrány kirobbanása előtt Türr István már régen megvált alelnöki tisztségétől. Neve nem szerepelt a gyanúsítottak között.

A Panama-csatorna építését az Egyesült Államok vette át. 1914-ben nyílt meg, abban a zsiliprendszerű kivitelezésben, amelyet több mérnökkel együtt Türr is javasolt.

A KORINTHOSZI-CSATORNA

Hősünk fáradhatatlan tervező. Még a Panama-csatorna ügyeit intézi, de máris egy új csatorna építését forgatja a fejében, amely az Égei-tengert kötné össze a Ión-tengerrel.

A Korinthoszi-földszoros átvágása az ókortól kezdve foglalkoztatta a hajósokat. A kegyetlenségéről hírhedt Nero római császár rendeletére rabszolgák el is kezdték az ásást, de a munka abbamaradt. Gondoltak rá a velenceiek is a középkorban, ám tervezgetésnél tovább nem jutottak. Türr István nevéhez fűződik a két tengert összekötő vízi út.

A *Görögország* című útikönyv így ír róla: „Amikor gépkocsival vagy vonattal áthaladunk a Korinthoszi-csatorna felett, nem tudjuk kivonni magunkat a látvány hatása alól. Talán azért, mert csodálatba ejt a 80 méter magas, meredek földfalak között 25 méternyi szélességben csillogó víz a játékszernek látszó hajóval, vagy talán azért, mert mindenki eltöprenghet azon, hogy az évezredekben át tervezett, többször is elkezdett, de csak a múlt században befejezett 6 kilométer hosszú csatorna az ember alkotó tevékenységének jelképe lett.”

Görögországnak kiváltképpen érdeke volt ez a tengerközi vízi út, de hiányzott hozzá a tőke. Így hát a görög kormány készségesen megadta az engedélyt Türrnek a kivitelezésére. Mihelyt kezében volt az engedély a csatorna elkészítésére és üzemeltetésére 99 évig, elkészíttette a tervet magyar mérnökökkel, és francia tőkével létrehozta a Korinthoszi Csatorna Részvénytársaságot. A csatorna építésére magyar vállalatot szervezett.

Ezúttal is bebizonyította, hogy ért a hírveréshez. Velencében a nemzetközi földrajzi kongresszuson, Bécsben a Földrajzi Társaságban előadásban fejtegette a tervezett vízi út jelentőségét. A munkát a görög királyi család jelenlétében, ünnepélyes keretek közt kezdték meg. Az első aknát a királyné robbantotta fel.

Türr István elgondolásait, nagyszabású terveit nem kísérte szerencse. A munka nagy lendülettel indult meg, de akárcsak a Panama-csatorna fúrása közben, a Korinthoszi-földszoroson is rájöttek, hogy a talajviszonyokat rosszul ítélték meg. A vízi út építése több költséget és hosszabb időt igényelt az előirányzottnál.

Türr kénytelen volt átengedni a vállalkozást egy görög üzleti társaságnak. El kellett adnia nagy veszteséggel kastélyát is, amelyet a csatorna éjina torkolatánál építtetett, és a gyönyörű kertet - hajószámra hordták rá a termőföldet, hogy a délszaki növények a sziklás talajon gyökeret eresszenek.

Tizenegy évi munkával felépült a Korinthoszi-csatorna. Türr István zsenialitása és akaratereje, magyar mérnökök szaktudása hozta létre.

AZ UTOLSÓ ESZTENDŐK

MIÉRT LETT A SZABADSÁGHŐSBŐL BÉKEHARCOS?

A nemzetközi békemozgalom a múlt század utolsó két évtizedében bontakozott ki.

Rómában kongresszusra gyűltek össze a béketársaságok küldöttei. Suttner Bertha báróné, a neves osztrák író, aki a frissiben alakult Osztrák Béketársulatot képviselte, ezt írja önéletrajzában: „Emlékszem, amikor megérkeztünk, a szálló halljában ott állt egy szálás termetű, katonás külsejű férfi, fehér bajusza vagy negyedméternyi; egy ismerősünk mutatta be Türr tábornokot. Élettörténetének nagy része háborúk krónikája.” Majd megállapítja: „Ez a férfi csupa derű, jóság, ész. Úgy látszik, azok a legkitűnőbb emberek, akiket életük folyamán egyszer-kétszer halálra ítélték.”

Milyen út vezette a hajdani szabadságharcost, az altábornagyot, magas katonai kitüntetések birtokosát a békemozgalom élére? Túllépett volna az idős Türr István hajdani önmagán, ellentétbe került volna vele? A kérdésre határozott *nemmel* kell válaszolni. Türr István a szabadsággeszmék szilárd és lelkes híve maradt - csak a kor változott meg körülötte.

A háborúk, amelyekben ő fiatalságától kezdve kitüntette magát, az önkény ellen, a szabadságért és a nemzeti egységért folytak. Mozgalmas életének fordulói mind ezt bizonyítják: az osztrák hadseregből élete kockáztatásával átszökik a piemontiakhoz, részt vesz a badeni forradalomban, majd a krími háborúban a cári Oroszország ellen, Garibaldi két hadjáratának vitéz katonája, fő támasza, s újra meg újra hajlandó fegyvert fogni szülőföldje önálló nemzeti létéért.

Csak hogy a szabadságmozgalmak véget értek. A háborúk *nem a nép felszabadulásáért, az önálló nemzeti létért, hanem hatalmi érdekekért folynak.*

Háborúra készül Franciaország, hogy visszaszerezze a német birodalomtól Elzászt és Lotharingiát, háborúra Németország, hogy megtartsa és gyarmatokra tegyen szert, gyarmati háborúkat visel Anglia, Franciaország; a Monarchia a cári Oroszországtól a Balkánon lévő érdekeltségeit félti, s egymást gyilkolják a Balkán népei.

Türr Istvánt ez a felismerés vezette a világbékéért küzdők soraiba.

A nemzeti szabadságmozgalmak elbukása után *hadjáratban nem vett részt, félhivatalos diplomataként működött, a békés megegyezéseket szolgálva.*

És még egy fontos oka volt a tartós békéért küzdők közé állni. A kevesek közé tartozott, akik rádöbbentek: a technika rohamos fejlődésével a háború előbb-utóbb olyan méreteket ölt, amelyekkel szemben maga az ember is tehetetlen. Ez pedig vagy az emberiség, vagy az erőszak végét jelenti. A személyes bátorságnak, a rátermettségnak, amely őt, az egykori közlegényt felívelő pályáján lendítette előre, ezekben a háborúban semmi szerepe nem lesz: a technikai fölény, a robbanószerek, a különböző hadászati eszközök döntenek. *A jövő háborúja a gépeké és robbanószereké az Ember ellen.*

Manapság, az atomkorszakban mindnyájan tisztában vagyunk ezzel az igazsággal. Türr István korában más volt a helyzet. A közvélemény általában azt tartotta, hogy a háború hozzátartozik az emberiség életéhez, s a nevelés, az újságok nagy része, az egész hivatalos szellem a harci vitézséget magasztalta, és sűrűn emlegették az isteni gondviselést. Türr István keserű gúnnyal szól Bismarckról, aki egyik beszédében a németeket győzelemre vezető „Úristenre” hivatkozott, és a Franciaország elleni hadjáratról megállapította: ezt a háborút Isten akarta. Türr nagyon jól tudta, hogy a háborút elsősorban a vaskancellár akarta.

Türr István életútja visszakanyarodik a már halott Garibaldihoz. Az Ezrek hadjárata idején, Nápoly bevétele után Garibaldi kiáltványban fordult Európa uralkodóihoz és népeihez: vessenek véget a hatalmi célokért folytatott háborúknak, az egyre növekvő összegeket felemésztő fegyverkezésnek, amely a fegyvergyárosok vagyonát gyarapítja és a nép szegénységét növeli. Fordítsák azt a pénzt közhasznú célokra, utak, iskolák, kórházak építésére.

Baráti körben Türr gyakran beszélt a nagy szabadsághős békefelhívásáról, és persze azt is megemlítette, hogy neki is része volt benne.

- Tábornok úr, ön csodás haditetteket hajtott végre. Önnek kell felemelnie szavát a béke érdekében - mondta volt vezérének. Garibaldi másnap átadta neki a felhívás szövegét.

Szót ejtett arról is, hogy ellentétben azokkal, akik kényelmes karosszékben, bőségesen megrakott asztalok mellett tüzelnek háborúra, vagy éppenséggel hasznot húznak belőle, Garibaldi, aki számtalanszor tette kockára életét, megrendítette a háború kegyetlenségét. Ő csak a nagy, egyetemes célért, a szabadságért fogott fegyvert.

Türr István a nizzai békeliga elnöke, de egyaránt otthon volt Olaszországban, Franciaországban és szülőföldjén, így hát mind a három ország békemozgalmában tevékeny részt vállalt. A békemozgalom révén került közeli kapcsolatba Jókaiival. 1896-ban, amikor Magyarország ezeréves fennállását, a millenniumot ünnepelte, az egyetemes békekongresszust Budapesten tartották. A kongresszust Türr István nyitotta meg ünnepélyes keretek közt.

A végcél az európai államok szövetségében látta, de addig is olyan tartós szövetségi tömbök létrehozását ajánlotta, amelyek elszigetelik a háborúra készülő államokat.

A legveszélyesebbnek - és nem alaptalanul! - Németországot tartotta, ahol II. Vilmos uralkodott. Bírálta a vaskancellárt is, aki minden eszközt felhasznált, hogy hazáját nagyhatalommá tegye. De Bismarck, miután elérte célját, okos mérsékletet tanúsított, igyekezett jó kapcsolatot teremteni Nagy-Britanniával, Oroszországgal, az Osztrák-Magyar Monarchiával.

Az új német császárból, II. Vilmosból hiányzott Bismarck bölcsessége. A saját képességeit túlbecsülő, önhitt II. Vilmos a világ legtekintélyesebb uralkodója akart lenni.

Türr István aggodalommal észleli, hogy a német császár, aki a legütőképesebb szárazföldi hadsereggel rendelkezik, a tengeren is elsősége törekszik. Gyors ütemben építteti a hadihajókat, hogy flottája utolérje, sőt túlszárnyalja Angliáét. Hősünk aggodalmát növeli, hogy élete utolsó szakaszában Németország szövetségre lépett a Monarchiával és Olaszországgal. Tehát mindkét hazája, Magyarország is, Olaszország is a német birodalom hatalmi politikájának uszályába került, s harmadik hazája, Franciaország, ahol az év túlnyomó részét töltötte, a szemben álló táborba.

Aggodalmai valóra váltak. A tízmillió embert elpusztító első világháborúban Németország és az Osztrák-Magyar Monarchia szembekerült Franciaországgal, a cári Oroszországgal és Angliával. Beigazolódott Türr Istvánnak az a mondása is, hogy „a jövő háborúja nem ismer határt a világrészek közt”.

A SZABADKÖMŰVES

A Budapesten ülésező világbéke-kongresszus, amelynek Türr volt az elnöke, felhívással fordult az államfőkhöz, uralkodókhöz, köztársasági elnökökhöz s a katolikus egyház fejéhez, Vatikán Állam uralkodójához, a pápához is. A szöveget a kongresszus elnökeként Türr István fogalmazta és írta alá.

A parányi Vatikán Államban nagy volt a felbolydulás. Hogyan és kinek válaszoljanak a békefelhívásra, hiszen Türr István, a kiáltvány aláírója Garibaldi vörösingesei élén harcolt az olasz egységért, és diplomáciai úton munkálkodott az Egyházi Állam felszámolásán. A pápa végül úgy döntött, hogy a tartós békéért dolgozó tábornoknak válaszolni kell, s ezt nevében egy bíboros meg is tette, biztosítva a magyar fővárosban üléselő kongresszust az egyházfő békevágyáról.

A Vatikán habozásában egy másik, talán még nyomósabb ok is közrejátszott. Türr István ugyanis évtizedek óta a szabadkőművesek közé tartozott.

Ez a civilizált világot akkoriban áthálózó titkos társulat, amelyet a katolikus egyház annyira elítélt, hogy tagjait néhány évtized alatt két pápa sújtotta egyházi átokkal, a tizennyolcadik század elején keletkezett. Két évszázadon át fontos szerepe volt a közéletben. A mi időnkben jóformán teljesen elvesztette jelentőségét, csupán néhány államban vannak tagjai, azok is kevesen.

A szabadkőművesek kisebb egységekbe, úgynevezett páholyokba tömörültek. A tagok testvéreknek nevezték egymást, céljuk jótékonykodás, a haladás előmozdítása, küzdelem a babona és vakbuzgóság ellen. A szabadkőművesek általában deisták voltak, ami azt jelenti, hogy Isten létét mint a világegyetem létrehozóját elfogadták, de a vallás dogmáit nem; egyes páholyokba pedig főként ateisták léptek be.

A páholyba való felvétel bonyodalmas volt, és különös szertartások előzték meg, amelyeket a szabadkőműveseknek titokban kellett tartaniuk, akárcsak azokat a jeleket, amelyekről felismerték egymást. A felvételre jelentkezőt meglátogatta három szabadkőműves testvér, kérdéseket intézett hozzá önmaga, a családja és a társadalom iránti kötelességeiről. A válaszokról beszámoltak a páholyoknak, s a tagok szavazással, fehér és fekete golyókkal döntötték el, behívják-e a jelöltet, vagy elutasítják. Ha a szavazás eredménye kedvező volt, a jelöltet egy ideig magára hagyták egy helyiségben, hogy elmélkedjék, majd *bekötött szemmel* a páholy tagjai elé vezették, s neki felelnie kellett a feltett kérdésekre. Utána kiveztették, s a szabadkőműves testvérek ismét szavaztak, ezúttal felemelt kézzel, alávessék-e a jelöltet a kötelező próbatételeknek vagy sem. A próbatételek a különböző szabadkőműves szervezetek szerint változtak. *Szabadkőműves*-próbatételeket láthatunk Mozart operájában, *A varázsfuvola*ban is - igaz, erősen kiszínezve. (Mozart, akárcsak korának számos kiváló embere, szabadkőműves volt.)

Minthogy a szabadkőművesek a társadalom megjavításán dolgoztak, építőmunkájuk és társulatuk nevének jelképeként a ceremóniákhoz hozzátartozott a vakolókanál, kalapács, körző és a kőműveskötény.

Türr fiatalkorában Torinóban lépett be egy olasz szabadkőműves-páholyba, amely Olaszország felszabadítását tűzte ki céljául. A páholy tagjai szinte egytől egyig hozzájárultak a nemzeti egység megteremtéséhez.

Később, amikor Türr István úgy ítélte, hogy gazdasági és kulturális téren kell az emberek javát szolgálni, megalapította a Korvin Mátyás páholyt, amelynek ő volt a nagymestere. Ez az egyesülés legfontosabb feladatainak tekintette a műveltség terjesztését a nép közt és a bajbajutottak segítségét. Türr István példát mutatott mindkét feladat teljesítésében. Népművelői munkásságát már megismertük. Tevékeny együttérzésének a szenvedőkkel meggyőző bizonyítéka az 1879. évi árvíz, amely Szeged nagy részét elpusztította. A tábornok tekintélyes összeget ajánlott fel az ínségeseknek, Franciaországban gyűjtést, jótékony célú hangversenyeket szervezett a károsultak javára. Alig egy hét múlva a hajószerencsétlenségben elpusztult francia tengerészek hozzátartozóiért fordult a társadalomhoz.

JÓKAI ÉS TÜRRE

Türr István élete a Jókai-regények hőseire emlékeztet. Lélegzetelállító kalandok sorozata, megpróbáltatások, siker, dicsőség. Sőt, akár csak Jókai egyik-másik regényalakja, elsősorban Berend Iván, Türr élete is azt példázza, hogy a hősi feladatok korának elmúltával a közhasznú munkában találjunk méltó feladatra. A mindennapoknak, a békés építőmunkának is lehetnek, vannak hősei.

A nagy regényíró és a regényhős életű Türr István a megismerkedéstől fogva őszinte vonzalmat és kölcsönös tiszteletet érzett egymás iránt. Türr, aki a párizsi szalonokban nagyra becsült vendég, népszerűsíti Franciaországban Jókai műveit.

Barátságukat a békemozgalom teremtette meg. A Magyar Békeegyletnek Jókai volt az elnöke, s országgyűlési képviselőként itthon is, külföldön is fontos beszédeket mondott a tartós béke megteremtéséről.

Jókai unokahúga, Vály Mari leírja a látogatóba érkező Türr Istvánt: szálás termetén, amelyet a kor nem hajlított meg, felleghajtó, bő köpeny, olyasforma, aminőt hajdanában Garibaldi oldalán viselt. Őserő és kedvesség árad belőle. Ha Magyarországon időzik, gyakori vendég Jókai pesti lakásában, de még inkább villájában, a Sváb-hegyen. (A mai Széchenyi-hegy.) Sétálgatnak a kertben, amely a házigazda büszkesége. Kavicsbánya volt valamikor a helyén, Jókai szekéren hordatta rá a termőföldet; a gyümölcsös, a virágok, a szőlővenyigék mind az ő keze munkáját dicsérik. A korán kelő író pitymallatkor már kint van a gyümölcsfák, virágok közt, a szőlőt saját maga metszi.

Egyéniségükben sok a rokonvonás. Mindketten kifinomult beleérzéssel mindenkivel megtalálják a hangot, belesimulnak környezetükbe, megőrizve egyéniségüket. Egyaránt otthonosan mozognak uralkodói palotában, előkelő szalonokban, a nép közt, a művészek világában. Szeretik a nagyvonalú életet, bőkezűek másokhoz, önmagukhoz. De míg a nagy gyakorlati érzékkel rendelkező Türr tud mértéket tartani az adakozásban, Jókai, akinek koránt sincs akkora jövedelme, egy bőkezű nábob gavallériájával segít minden hozzá fordulón, pénzt ad, pénzt kölcsönöz ismerősöknek, ismeretleneknek, sőt merő könyörületből meghamisított aláírását is elismeri, sőt azt is megteszi, hogy a hamisító börtönbe ne jusson, kifizeti az összeget.

Mindketten széles érdeklődésű emberek. Türr megcsodálta Jókai egész szekrényeket megtöltő ásvány- és csigagyűjteményét, a könyvespolcokon sorakozó ritkaságokat, különös bűnesetek, perek leírását, helységekhez fűződő izgalmas mondákat, magyar és idegen nyelvű történelmi, csillagászati munkákat. Jókai képzeletét felgyújtotta a nagyszabású csatornahálózat terve, amely egyszerre lendítené fel Magyarország földművelését és kereskedelmét, hiszen az ő regényvilágában egyik-másik hős a természet erőinek megfékezésével, okos felhasználásával teremt jólétet.

A legtöbb szó a tartós béke ügyéről, a békemozgalomról esik köztük. Jókai egy izgalmas társadalmi utópiában, *A jövő század regényében* is kifejtette nézetét az egész világra beköszöntő békéről. Művében a boldog korszakot egy magyar férfi, Tatrangi Dávid találmányai - elsősorban az elektromossággal működő repülőgép - teremti meg, mert utolérhetetlen technikai fölényt biztosítanak neki és híveinek.

Jókai is meglátogatta Türr Istvánt nizzai otthonában. Néhány sorban milyen találóan ábrázolja a tábornok mozgalmas, tevékeny életét, szeretetreméltó egyéniségét:

„Hát van valahol Türr tábornoknak otthona? Hiszen az ő otthona a széles világ. Franciaország, Olaszország éppen úgy hazája, mint Magyarország: mindenütt elnyerte a hazafiság

jogát. Egy időben divat volt a férfiaknál olyan melltűket viselni, amiknek lemezére az úrnak a neve és lakása volt bevésve. Ő is kapott nejétől karácsonyi ajándékkul ilyen melltűt, aminek lapjára ez volt vésve: Türr István - vasúton... S ez a nagy történelmi alak az életben oly szeretetreméltó, oly gyöngéd, oly figyelmes; mindenki szereti, tiszteli. Itt ismeri őt minden ember: előkelőség és köznép s a világ minden részéből ideseregülő notabilitások. Mikor a francia városban az olasz lakosok ínségének enyhítésére jótékony bált rendeznek az idegenek, Türr tábornokot választják meg elnöknek. Olyan könnyen veszi be a szíveket, mint hajdan Palermót.”

AZ UTOLSÓ ÉVEK

Róma, Párizs, Budapest, Nizza. Unokáját, Raoul fiának kislányát elviszi Velencébe, megmutatja neki a lagúnák városát. Genovában hajóközni megy vele, pedig ő maga nem szívesen ül vízi járműre, hajlamos a tengeribetegségre. Dumas könyvéből tudjuk, hogy a szédülés és hányinger elővette akkor is, amikor az Ezrekkel hajózott Szicília felé.

Még mindig tevékeny. Külföldi pénzemberekkel tárgyal, felvevő piacot keres a magyar árunak, húst akar szállítani nyugatra, elsősorban Párizsba hűtőberendezéssel felszerelt vagonokban. A külföldi pénzembereknek tetszik az ötlet, hajlandók megfelelő tőkével részt venni a vállalkozásban, amely ismét a hazai hivatalos körök értetlensége miatt hiúsult meg.

A hófehér hajú, bajszú nyugalmazott tábornok nem ismeri a fáradtságot. Részt vesz békegyűléseken, kongresszusokon, beszédeket tart, cikkeket ír magyar, olasz, francia nyelven. Azon munkálkodik, hogy az egyre fenyegetőbb nacionalista Németország elszigetelődjék, hogy II. Vilmos hatalmi politikája ne rántsa magával az Osztrák-Magyar Monarchiát. Írásai-ban, beszédeiben, baráti beszélgetésekben azt fejtegeti, hogy Ausztria-Magyarországnak a szláv népekkel kell szövetkeznie.

Csak hogy a világpolitika nem az idős Türr nézeteihez igazodott. Régi vágya, az osztrák-magyar-olasz szövetség létrejötte ugyan, de a szövetségnek a német birodalom is tagja volt.

Hiába hangoztatta azt is, hogy a Balkán népeinek sorsáról nem szabad hatalmi szóval dönten. Figyelmeztetése: a Balkán olyan tűzfészek, amely lángba boríthatja egész Európát, valóra vált. Az első világháború azzal kezdődött, hogy a Monarchia hadat üzent Szerbiának. A cár beavatkozott Szerbia oldalán, Franciaország Oroszországon, Németország a Monarchián, a török birodalom Németországon és a Monarchián, Nagy-Britannia, majd az Egyesült Államok Francia- és Oroszországon. Sorsa megkímélte Türr Istvánt, hogy a világegést megérje.

Mikszáth Kálmán, amikor egy Franciaországba készülő fiatal magyar írónak ajánlólevelet adott Türr Istvánhoz, azt mondta, hogy a tábornok „a legfőbb ember” Párizsban. Ha van is a szavakban túlzás, az bizonyos, hogy Türr István III. Napóleon bukása után is kedvelt és nagyra becsült ember a köztársasági Franciaországban. Birtokosa a legmagasabb francia kitüntetésnek, a becsületrendnek. Ismerik legendás szabadságharcos múltját, tudják róla, mennyit munkálkodott azért, hogy Franciaország ne rohanjon bele vakon, felkészületlenül a balsikerű háborúba, és közismert az is - Türr nem rejti véka alá -, hogy elítéli a német birodalom erőszakos, hódításra törekvő politikáját. A megtorlást emlegető francia közhangulatot Türr nem helyezte, de helytelenítően sem nyilatkozott róla. Bizony egy kissé elfogult volt a franciák javára.

Idézzük fel az idős tábornokot a kortársak emlékeiből. „Titánalakja megtartotta gyönyörű formáit” - írja róla a Mikszáth ajánlólevelével érkezett magyar író, Szomor Dézső. Majd így

folytatja: „...amint Türr István végigjött a bulváron - s gyakran járt itt magában egy lebegő piemonti kabátban -, talán másfél fejjel magasodott elő a tolongó emberáradatból, s valami fantasztikus lovagregény hősének tűnt, távoli időkből s messzi várkastélyokból, ahol esténként kalandos portyázásra a lovakat nyergelik.”

Unokája, visszaemlékezve nagyapjára, azt mondta: „zsebe mindig tele volt cukorkával, gyakran vitte cukrászdába, megmutatta szülővárosát, Baját”.

Gonda Béla, első életrajzírója és munkatársa a vízi utak kivitelezésében Türr tábornoknak „az egész világ eseményeire és mozgalmaira kiterjedő figyelméről” ír, s arról is beszámol, hogy a nemzetközi hajózási kongresszusokon, a földrajzi társaságok ülésein „általános tisztelet, rokonszenv és figyelem” fogadta. És hadd szóljon róla ismét Jókai: „...feje, homloka, bajusza, arckifejezése egy bevégzett hősé, szemei egy ábrándos ifjúé. S ezeket a szép szemeket támadta meg múlt télen egy kínzó betegség, mely megvakulással fenyegette. De erőteljes organizmusa legyőzte a bajt; orvosa azt tanácsolta, viseljen sötét szemüveget. - Soha! - mondá a tábornok. - Inkább kalapom szemembe vágom; én nem akarom feketének látni a világot, inkább rózsaszínűnek.”

Értett ahhoz is, hogy lelket öntsön másokba. A Párizsban élő világhírű festőművészek, Munkácsy Mihálynak élete vége felé nehezebbre esett a munka. A régebben bravúros könnyedséggel dolgozó művészt gyakran fogta el csüggedés. Türrnek is panaszkodott, hogy készülő képére sehogyan sem sikerül derült, kék eget festenie. Elkeseredésében kifakadt, hogy ő ecsetet, palettát többet nem vesz a kezébe. Csúnya, zimankós idő volt. A tábornok kimutatott az ablakon.

- No lásd, a teremtő se tud mindennap eget csinálni. - Munkácsy nagyot nevetett, a kétségbeesett hangulat véget ért, és megfestette a derült, kék égboltot.

Már volt szó róla, hogy miért szerencsés ember Türr István. Külső körülményekben és belső tulajdonságaiban találtuk meg az okát. Időskorára sok keserűség érte, de a megpróbáltatásokat munkában feloldva, a jólét elvesztését bölcs belenyugvással viselte el.

A megpróbáltatások!

Türr István elvesztette sokáig betegeskedő feleségét. Élete utolsó szakaszában Adél jóformán vak volt.

- Keserves szenvedés végignézni, hogyan pusztul el részletenként az, akit szeretünk - mondotta a tábornok.

Egyetlen fia, Raoul temérdek bajt okozott szüleinek. Kalandos, meggondolatlan vállalkozásoknak vágott neki, amelyek balul végződtek. Apja több ízben nagy összegeket fizetett ki helyette. Az utolsó alkalommal minden vagyona ráment, hogy fia jó híren csorba ne essék. Szabó László *Magyar múlt Dél-Amerikában* című, 1982-ben megjelent könyvében szó esik Türr Raoulról is. A könnyelmű fiatalember Dél-Amerikába menekült. Sokáig nyoma veszett, végül sikerült felkutatni: az indiánok közt élt mint varázsló-kuruzsló.

Az özvegyen maradt Türr István öregkorára a tágas villából zúgolódás nélkül költözött egy ismerős nizzai családhoz - egyetlen szobába.

Pedig sokáig folytatott nagyúri életet. Igaz, párizsi palotáját feladta III. Napóleon bukása után, de szép lakása volt a francia fővárosban és Nizzában, Budapesten pedig „keleti fényűzéssel berendezett” két szobája. Évre szóló páholybérleteket váltott a színházakba. Operába. A szereplésre érkezett külföldi művészek gyakran az ő vendégei voltak. Kivált a kezdőket támogatta, gyakran megtörtént, hogy egy-egy koncertre az összes jegyet megvette, s odaadta

ismerőseinek, hogy osszák szét. Így biztosította a fiatal pályakezdőknek a telt házat. Az egyik nagy szállóban, ahol ebédelni és vacsorázni szokott, külön Türr-szobát tartottak fenn, benne az asztal megterítve tizenkét személyre. Napközben mindig meghívott egy sereg vendéget. Asztalának voltak állandó kosztosai, sőt akadtak, akik akkor is a számlájára ettek, ittak, amikor ő külföldön tartózkodott. Párizsban, a neves vendéglőben a cigánybanda órákig húzta a tábornoknak a magyar nótákat.

Türr István öregségére nyugdíjából él, sőt menyét, unokáját is segíti.

Egy napon grófi vendég, magas rangú katonatiszt jelentkezik nála nizzai szobájában, II. Vilmos német császár küldte el hozzá tisztelgő látogatásra szárnysegédjét, aki sajnálkozását fejezte ki, hogy a nagy múltú, hős tábornok időskorára ilyen szűkös körülmények közt lakik, és uralkodója meghívását tolmácsolta. Türr tábornok költözzék Berlinbe, a császár magas életjáradékot biztosít neki.

- Köszönöm Öfelsége jóindulatát, de kérem, közölje vele, hogy én innen - Türr az ablakra mutatott - látom a napsütötte tengert, de ő nem mondhatja el ugyanezt Berlinben.

A tengerre néző nizzai szobában, amely az otthona, arcképek borítják a falakat. Sok-sok történelmi név viselője, akikkel együtt harcolt, együtt dolgozott. Uralkodók, író és művész barátok. De az élő barátok, ismerősök száma egyre fogy.

- Rettenetes. Az emberek mind elesnek, mint a csatában - mondta Türr.

Aztán rá került a sor.

1908 áprilisában érkezett utoljára Budapestre. Az volt a szándéka, hogy Magyarországon marad, amíg emlékiratait meg nem írja. Útját megszakította Bécsben, de a szokatlanul hideg, nyirkos időben meghűlt. Nem hívott orvost, nem vette komolyan a bajt. Budapestre lázas betegen érkezett. Az orvos tüdőgyulladást állapított meg, s ez magas korban szinte mindig végzetes volt abban az időben. Értesítették lányát, Stefániát - Raoul akkor már halott -, s ő azonnal apjához utazott.

1908. május 3-án Türr István meghalt.

Özönlenek a részvétáviratok. Az olasz királyi család nevében a királyi ház minisztere „Viktor Emánuel és Garibaldi harcainak dicsőséges katonáját, a dinasztia hű és odaadó barátját” búcsúztatja, Garibaldi veje „a hős katonát, akit egész Olaszország részvéte kísér”. Részvétét küldi Milánó, Nápoly és Palermo polgármestere városuk nevében, miniszterek, tábornokok, békeegyesületek, a magyar kormány, a francia kormány. Mikszáth Kálmán a halotról írva arról az emberről emlékezik meg, akiben a népmesék lelke, a nép vágyai, álmai testesültek meg; ő volt „az a bizonyos fiú, aki hol volt, hol nem volt, egyszerű, szegény emberek fia volt, s egyszer csak elindult, úgy torony irányában világot próbálni, csodálatos hősiességgel keresztülverekedte magát az Óperencián, innen és túl, sok-sok országon mindenütt, ahol fekete posztóval behúzott várost és emberölő sárkányt (zsarnokságot) talált, mindenütt a népek szabadságáért lelkesedve.”

Búcsúzzunk el tőle mi is! Szabadságharcos volt és békeharcos. Forradalmár, összeesküvő és egyetértést teremtő. Olyan ember, aki mindig megértette és vállalta korának sürgető feladatát. Életútja látszólagos ellentétei valójában az emberi haladás ügyét szolgálták.